Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

SD 18

BILTEN

14, 2022

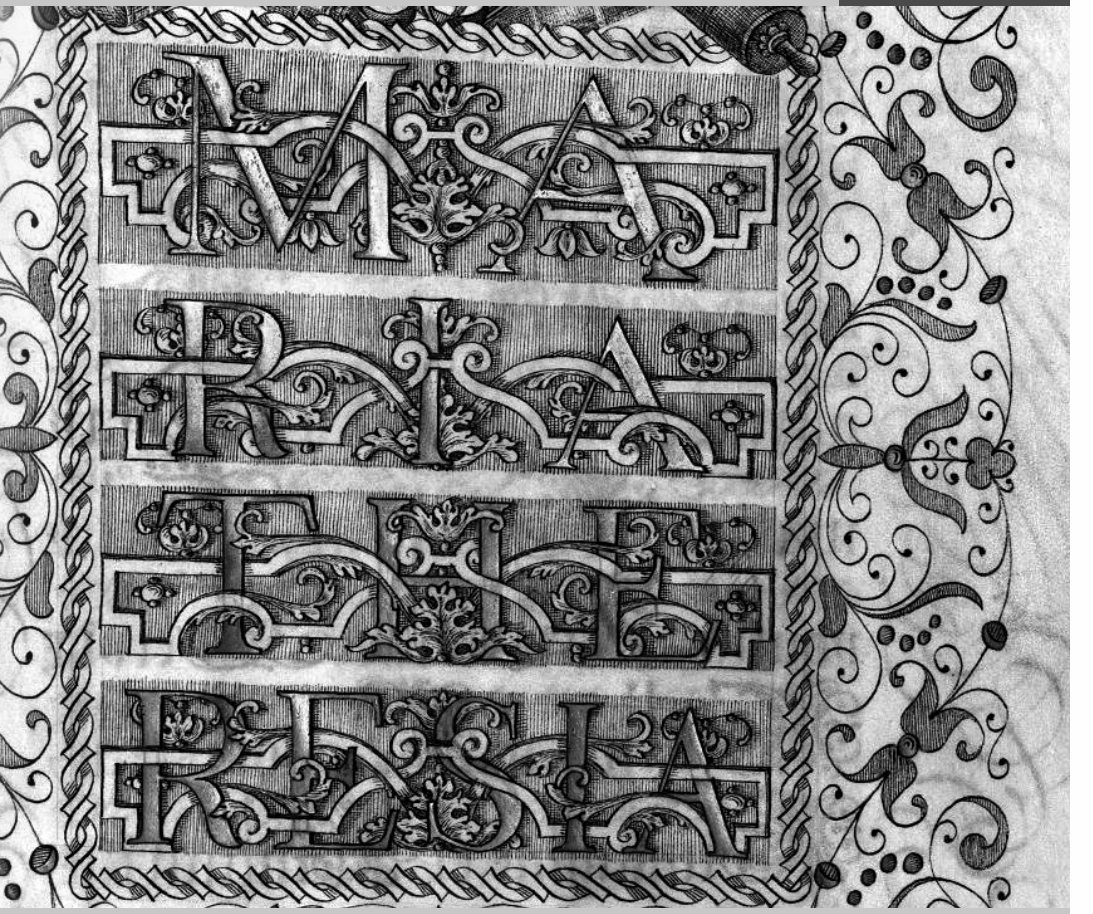

Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

SD 18

BILTEN

14, 2022

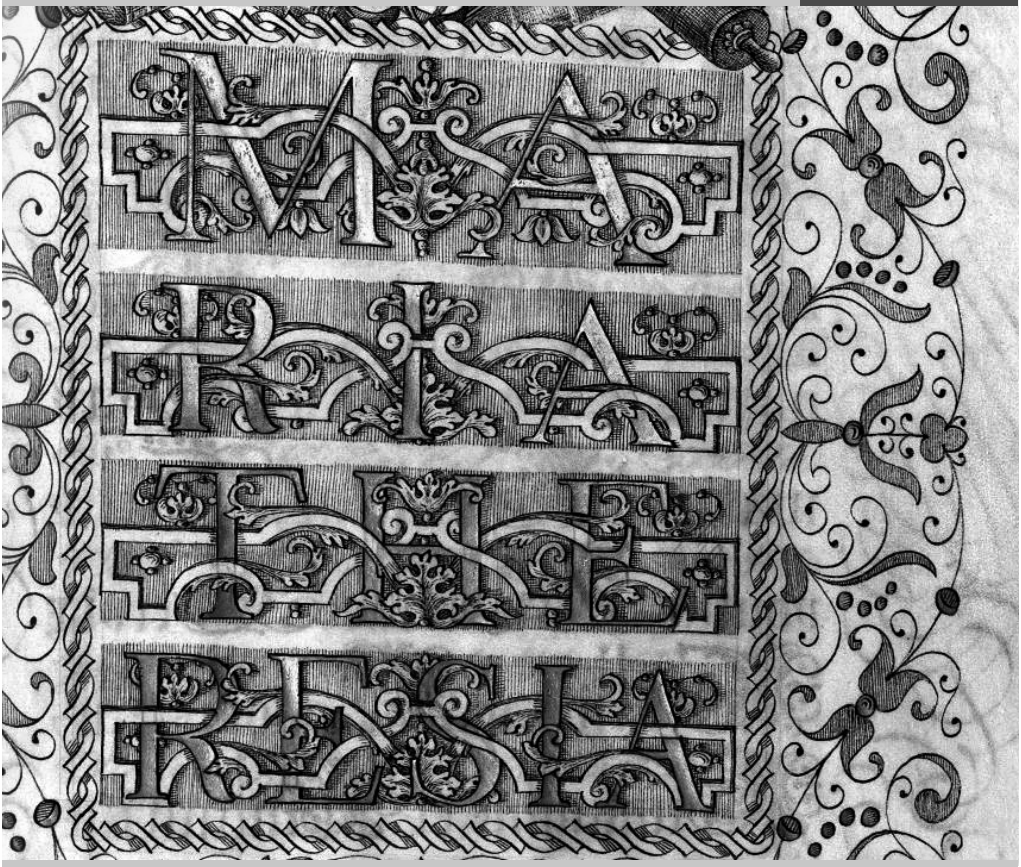

Bilten, št. 14, 2022

Izdajatelj:
Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

Naslov:
ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana

Urednik:
Miha Preinfalk, Ljubljana

Redakcija te številke je bila zaključena:
31. decembra 2022

Naklada:
40 izvodov

ISSN 1855-8445

Na naslovnici:
Detajl iz grofovske diplome Andreja Hadika iz leta 1763 (MNL).

Uvodna beseda

Ob koncu leta 2021 smo si na tem mestu zaželeli, da bi se življenje v novem letu normaliziralo in se vsaj delno povrnilo v stare tire. Ta želja, ki je bila izražena v luči epidemiološke situacije, se je v tem pogledu uresničila. Če smo se prve mesece še držali preventivnih ukrepov, nosili maske in se (vsaj nekateri) tudi cepili, je bila druga polovica leta veliko bolj sproščena. Spet se je začelo druženje, odvrgli smo maske in ponovno zadihali s polnimi pljuči.

Takšen razvoj dogodkov se je odrazil tudi v delovanju Slovenskega društva za preučevanje 18. stoletja. Prvo predavanje v februarju je bilo še povsem v duhu takratnih razmer. Potekalo je »na daljavo«, preko aplikacije zoom, v njem pa je Vid Žepič prikazal civilnopravne vidike kužnih bolezni v 18. stoletju oziroma uzakonitev kužnih privilegijev v terezijanski dobi, ki pa so imeli dve stoletji starejše temelje.

Druga tri predavanja smo lahko po dolgem času spet izvedli v živo. Najprej je aprila Gregor Kovač predstavil specifike ogrskega plemiškega prava in nekatere prekmurske plemiške družine, ki so v širšem slovenskem prostoru skoraj popolnoma neznane. Konec septembra je Jana Erjavec analizirala dve šolski kroniki kot vira za cerkveno glasbeno dejavnost v Celju ob koncu 18. stoletja, novembra pa se je Marjeta Pisk posvetila rokopisnim pesmaricam v zapuščini Ivana Kokošarja, ki so v poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju nastajale na širšem območju Goriške.

Poleg predavanj smo v začetku septembra izvedli še dolgo načrtovano in večkrat prestavljeno društveno ekskurzijo v Trst. Tomaž Simčič nas je popeljal zlasti po tistih mestnih predelih, ki jih je najbolj zaznamovala terezijansko-jožefinska doba.

Poleg podrobnejšega opisa omenjenih dejavnosti letošnji *Bilten* zaključuje izredno zanimiva predstavitev Žige Zoisa v razpravah Janka Kosa, ki jo prispeval Luka Vidmar. Zois je bil kot eden vodilnih razsvetljencev na Slovenskem že kar nekajkrat de-

ležen pozornosti tudi v okviru našega društva, tokratni zapis pa predstavlja Zoisov kompleksni svetovni nazor, kakor ga je v svojih raziskavah videl in interpretiral Kos.

Če smo v začetku leta 2022 z upanjem zrli v prihodnost in se veselili konca pandemije, nas je življenje znova postavilo na realna tla. Novo leto se je komaj dobro začelo, ko so se pred nami pojavile nove strahote, za katere smo mislili in upali, da jih ne bomo nikoli (več) doživeli. Vojna, ta stalna spremljevalka človeštva od njegovih najzgodnejših začetkov, je znova vdrla na evropska tla. Zato naj leto 2023 zaznamujejo zlasti prizadevanja za mir, ki je in mora ostati ena najdragocenejših vrednost človeštva. Tem pozivom se pridružuje tudi naše društvo.

Miha Preinfalk
urednik Biltena

VSEBINA

Povzetki predavanj 2022

Vid Žepič: Civilnopravni vidiki kužnih bolezni v 18. stoletju: uzakonitev kužnih privilegijev (*privilegia pestis*)

Gregor Kovač: Prekmurske nižjeplemiške rodbine s poudarkom na 18. stoletju

Jana Erjavec: Šolski kroniki kot vira (cerkvene) glasbene dejavnosti v Celju v zadnjih treh desetletjih 18. stoletja

Marjeta Pisk: Rokopisne pesmarice iz zapuščine Ivana Kokošarja

Strokovna ekskurzija po Trstu 18. stoletja (Boris Golec)

Žiga Zois v dejavnostih Slovenskega društva za preučevanje 18. stoletja in razpravah Janka Kosa (Luka Vidmar)

POVZETKI PREDAVANJ 2022

55. predavanje – 10. 2. 2022

Vid Žepič, *Ljubljana*

Civilnopravni vidiki kužnih bolezni v 18. stoletju: uzakonitev kužnih privilegijev (*privilegia pestis*)[1]

Uvod

Med prve dokumentirane epidemične izbruhe štejemo »Justinijanovo« kugo, ki je leta 531 zajela vzhodnorimsko cesarsko prestolnico Konstantinopel. Zanimivo je, da epidemični izbruh priprave revidirane izdaje Justinijanovega kodeksa ni niti zakasnil niti bistveno vplival na njegovo vsebino. In čeprav so največji rimski juristi ustvarjali prav v 2. stoletju po Kr. – v obdobju, ko je po rimskem imperiju razsajala »antoninska« kuga, je v svojih spisih ne omenjajo kot pravno relevantne okoliščine. Molku antičnih pravnih virov so sledili tudi srednjeveški juristi. Komentator Bartol je bil v 14. stoletju prvi, ki je kugo v pravnem kontekstu opredelil kot »Božjo vojno« in iz tega izpeljal zahtevo po izenačitvi vojnih in epidemičnih razmer. Pionirski deli o pravnih vidikih kuge sta bili *Tractatus iuridicus de peste* Gianfrancesca Sannazarija della Ripe (1522) in *Tractatus legalis de peste* Girolama Previdella (1524), ki sta ostala doktrinarni avtoriteti pozne občepravne doktrine in glavni teoretski podlagi za uzakonitev kužnih privilegijev v evropskih kodifikacijah »dolgega 18. stoletja« (Bavarski civilni zakonik – 1756, osnutek

[1] Predavanje je krajša verzija razprave »Kužni privilegiji v občepravni doktrini in evropskih civilnih kodifikacijah«, *Acta Histriae*, 30, 2022, št. 1, str. 1–22. V pripravi je tudi prispevek o kazenskopravnih vidikih oblastnega odziva na (naklepno) širjenje nalezljive bolezni do konca 18. stoletja.

Terezijanskega kodeksa – 1766, Obče deželno pravo za pruske dežele – 1794; Obči državljanski zakonik – 1811).

Občepravni juristi so pod pojmom »kuga« (*pestis*) razumeli hudo bolezen, ki naj bi se širila po zraku ali preko umazane vode in ki je po splošnem prepričanju obveljala za tako nalezljivo, da je prestrašene ljudi poganjala v beg. Beg pred smrtonosno okužbo je bil splošno pričakovano, legitimno in družbeno zaželeno ravnanje, ki ga oblast ni smela ovirati. Kuga je zato v pravna razmerja vnašala veliko zmedo in negotovost. Splošno veljavno pravo so bili zaradi varstva javne koristi prisiljeni prilagoditi »novi normalnosti«. Prilagoditev, ki segajo na področje pogodbenega, dednega in postopkovnega prava, se je v pravnih razpravah oprijela oznaka »kužni privilegiji« (*privilegia pestis*). Čeprav je večji del privilegijev nastal kot običajno pravo, je bila njihova konkretizacija in sistematizacija delo šolanih juristov, ki so se pri svojem delu opirali na rimskopravne in kanonskopravne vire. Predavanje se je osredotočilo le na izbrane primere kužnih privilegijev v pogodbenem in dednem pravu.

Pogodbeni privilegiji (*privilegia contractuum*)

Po stališčih Ripe in Previdellija je izbruh epidemije dolžnika razbremenil izpolnitve obveznosti na pogodbeno določenem kraju, če v ta kraj dolžnik zaradi strahu pred okužbo ni upal priti, obveznost pa je izpolnil drugod. Terezijanski kodeks je po zgledu občepravne doktrine določil, da je dolžnik razbremenjen odškodninske odgovornosti, če dolžnik zaradi izbruha nalezljive bolezni (*ansteckende Seuche*) obveznosti ni mogel izpolniti na pogodbeno dogovorjenem kraju (CT 3, 24, § 1, 63−66).

V pogodbenem pravu so občepravni juristi največ pozornosti posvetili prilagoditvam medsebojnih obveznosti strank pri trajajočih obligacijskih razmerjih, denimo pri zakupu. Že po rimskem pravu je bil zakupnik v primeru pravno priznanega strahu (*iustus metus*) upravičen zapustiti zakupljeno zemljišče brez zakupodajalčevega pristanka (prim. Alf. D. 19, 2, 27, 1; Ulp. D. 4, 6, 3). Ripa je strah

pred smrtonosno okužbo opredelil kot pravno upošteven utemeljen strah. Zakupno razmerje, sklenjeno za določen čas, z zakupnikovim begom ni samodejno prenehalo in ga zaradi kužnih razmer tudi ni bilo mogoče enostransko razdreti. V 16. in 17. stoletju doktrina spremenjenih okoliščin (*rebus sic stantibus*) v pogodbenem pravu še ni bila splošno priznana.

Ker zakupnik zaradi odhoda iz kužnega kraja ni mogel uživati donosov zakupljenega zemljišča, so mu priznali zahtevek na znižanje ali celo odpust zakupnine (*remissio mercedis*). Izpad zakupnikovega prihodka, ki mu je botrovala kuga, je sicer moral biti dovolj visok, ker je moral zakupnik zmerno škodo zaradi naključij, kamo so spadale elementarne nesreče, nositi sam. Tudi Terezijanski kodeks zakupnika oprosti plačila sorazmerne zakupnine, če zaradi izbruha nalezljive bolezni (*ansteckende Seuche*) ni mogel uporabljati zakupljenega zemljišča (CT 3, 12, § 10, 177 s). Med oblikami »naključja«, ki ga ni bilo mogoče odvrniti, predvideti in preprečiti, izrecno prišteval tudi neozdravljive živinske ali človeške kuge (*unheilbare Seuchen unter Vieh und Menschen*) (CT 3, 1, § 9, 188).

Obči državljanski zakonik je sledil zakonodajnemu predhodniku ter zakupnika oziroma najemnika (ODZ § 1091 ju imenuje z zbirnim izrazom »rabokupnika«), ki zaradi izbruha kužne bolezni kot oblike »izrednega naključja« stvari nista mogla uporabljati oziroma je uživati, razbremenil plačila zakupnine oziroma najemnine. Zakupodajalec je bil po drugi strani razbremenjen izredne uprave (npr. popravil) v zakup dane stvari (ODZ § 1104).

Oporočni privilegiji (*privilegia ultimarum voluntatum*)

Naprave oporok so v času, ko je posamezniku smrt grozila na dobesedno vsakem koraku, postale pogostejše opravilo. Med poglavitne oblike omilitev pravil splošnega prava v epidemičnih razmerah so v občem pravu prištevali rahljanje strogih obličnostnih zahtev. Občepravni juristi so želeli oporočitelje v prvi vrsti razbremeniti stroge rimskopravne zahteve, ki je za veljavnost redne oporoke predvide-

vala sočasno navzočnost sedmih po zapustniku naprošenih moških prič. Pri tem jim je nadvse omejeno oporo predstavljala konstitucija cesarjev Dioklecijana in Maksimijana iz leta 290 (C. 6, 24, 8): »*Čeprav je treba zakonske zapovedi z ozirom na strah prič pred okužbo, če se pojavi težka in nova okužba, nekoliko razrahljati, je potrebno kljub temu še naprej vztrajati pri izpolnitvi preostalih oporočnih obličnostih. (1) Pričam, ki se namreč bojijo tovrstne bolezni, je oproščeno sočasno zbiranje in združevanje, toda še vedno je treba upoštevati pravilo o številu prič pri oporoki*.«

Po stališču srednjeveških in novoveških juristov je konstitucija urejala privilegirano oporoko, napravljeno med kugo (*testamentum tempore pestis conditum*). Dejanski doseg olajšav, ki jih je prinašala konstitucija, je ostal zaradi dvoumnega besedila v literaturi sporen. Na podlagi besedila omenjene konstitucije ni bilo mogoče zagovarjati stališča, da je »kužna oporoka« veljavna tudi v primeru, če je bila napravljena pred manj kot sedmimi pričami. Za to se je ponujala rešitev kanonskega prava, ki je priznalo veljavno oporoko, napravljeno pred dvema polno poslovno sposobnima pričama in duhovnikom (Liber Extra 2, 26, 10). Kanonskopravna določba je bila zunaj cerkvenih ozemelj uporabna le v primeru, ko je bila Cerkev oporočni upravičenec. Ripa je zato predlagal uporabo rimskopravnih določil podeželskih oporok (*testamenta ruri condita*), za katere je zaradi običajno redkejše poselitve podeželja zadoščala navzočnost vsaj petih prič. Tej razlagi je sledil Bavarski civilni zakonik (CMBC 3, 4 § 6). Prusko obče deželno pravo je sledilo bartolistični analogiji med vojno in kugo ter predpisalo, da se pravila naprave vojaškega testamenta razširjajo tudi na civilno prebivalstvo v času, ko to zaradi epidemičnih razmer ne more dostopati do sodišč (ALR 1, 12, 1 § 198). Oporočnim olajšavam, predlaganim v občepravni doktrini, sta sledila tudi Terezijanski kodeks (CT 2, 11 § 14, 171−180) in Obči državljanski zakonik. ODZ je določil, da so »oporoke, napravljene v krajih, kjer je razširjena kuga ali podobna nalezljiva bolezen, veljavne, če kot priče nastopajo osebe, starejše

od štirinajst let« (§ 597). Za veljavnost take oporoke sta zadoščali sta že dve priči, pri čemer je morala biti vsaj ena od njiju sposobna napisati oporoko. Hkratna prisotnost prič, če je obstajala nevarnost za okužbo, se ni zahtevala (§ 598). Taka oporoka je izgubila veljavo šest mesecev po prenehanju epidemije (§ 599). Kot je opozarjal Pfaff, za uporabo navedenih določb ni zadoščal izbruh katerekoli nalezljive bolezni, temveč srdite epidemije, ki je po splošnem mnenju vzbudila strah pred okužbo. H kugi podobnim boleznim, za katere je veljal enak pravni režim, so šteli predvsem kolero. Zanimivo je, da je ODZ vse do noveliranja leta 1914 vztrajal, da ženska tudi v času epidemije ni zaupanja vredna oporočna priča.
Da je bila skrb za kužne bolnike v prvi vrsti na plečih zakoncev in otrok, kaže določba Terezijanskega kodeksa, ki je otrokovo opustitev skrbi za starše, obolele za kugo (izrecno »*Pest*«), določil kot upravičen razlog za razdedinjenje (CT 2, 15 § 2, 18). § 768 ODZ je otrokovo odklonitev pomoči staršem v stiski še vedno opredeljeval kot zakoniti razlog razdedinjenja, vendar kuge ni več izrecno omenil.

Sklep

Določil rimskega prava, ki bi se dotikala izbruha epidemije, v virih ne najdemo. *Tempore pestis leges silent.* Ko pričnejo na pragu novega veka italijanski juristi sistematično pisati o prilagoditvah splošnih civilnopravnih določb v času epidemije, jim edino oporo predstavljajo abstraktni rimski pravni viri, kolikor so se nanašali na naključje in višjo silo. Pregled doktrinarnih stališč o prilagoditvah pogodbenega, oporočnega in postopkovnega prava v času epidemičnih izbruhov izpričuje, da so kljub molku antičnih avtoritet pravne posledice epidemije najkasneje v 16. stoletju v severnoitalijanskem prostoru doživele celovito pravno obravnavo. Ta je imela bistven vpliv na določbe evropskih civilnih kodifikacij, med drugim tudi na osnutek avstrijskega Terezijanskega kodeksa in na Obči državljanski zakonik. Ob vsem tem je zanimivo, da je avstrijski zakono-

dajalec leta 2016 črtal določbe o »kužni oporoki«, pri čemer je deloma sledil abstraktnim smernicam sodobne nomotehnike, deloma pa tudi prepričanju, da so epidemije večjih razsežnosti problematika daljne preteklosti.

***

Vid Žepič je asistent na Katedri za pravno zgodovino, kjer vodi vaje pri predmetu Rimsko pravo in pri Nemški pravni terminologiji. Ukvarja se predvsem z rimskim premoženjskim pravom. Pripravlja doktorsko disertacijo na temo posebnega varstva dolžnika (*favor debitoris*) v rimskem postklasičnem pravu. Ob izbruhu epidemije Covid-19 se je lotil preučevanja civilnopravnega in kazenskopravnega odziva na epidemijo v zgodovinski perspektivi do konca (dolgega) 18. stoletja.

56. predavanje – 21. 4. 2022

Gregor Kovač, *Murska Sobota*

Prekmurske nižjeplemiške rodbine s poudarkom na 18. stoletju

Ogrsko plemstvo se je začelo oblikovati na začetku zgodnjega srednjega veka iz oseb, ki so posedovale zemljo. Medtem ko so nekateri plemiči svoj izvor iskali med madžarskimi voditelji, ki so v 9. stoletju naselili Panonsko nižino, so bili drugi potomci tujih vitezov (predvsem iz nemško govorečega območja), lokalnih slovanskih mogočnežev ali vojakov, ki so stražili gradove in mejna območja. Od druge polovice 12. stoletja so se samo redke privilegirane osebe nazivale kot kraljevi služabniki (*serviens regis*), da bi s tem poudarile svojo povezavo z monarhom. Zlata bula iz leta 1222 je definirala njihove pravice, ki so med drugim zajemale pravico do sodne obravnave, preden bi jim bila odvzeta svoboda, ter izvzetje iz vrst davčnih zavezancev. Od izdaje Zlate bule so za prave plemiče veljale samo osebe, ki so posedovale alod – torej zemljišče, prosto vseh obveznosti, vendar so kljub temu obstajale tudi skupine posestnikov, ki so bile tretirane kot »pogojni plemiči«. Čeprav so revnejši plemiči do konca 15. stoletja izgubili pravico do davčnega izvzetja, je Tripartitum, delo znamenitega ogrskega pravnika in palatina Štefana pl. Werbőczy-ja, ohranil veliko število pravic tudi za najrevnejši del ogrskega plemstva. S prihodom Habsburžanov na ogrski prestol in z uvedbo plemiških nazivov (baron, grof in knez) se je končala doba vsaj teoretične oziroma načelne (pravne) enakosti ogrskega plemstva.

Predpogoj za pridobitev plemiškega statusa je bila osebna svoboda, kar je pomenilo, da podložnik ni mogel postati plemič. V tem primeru je lahko zemljiški gospod, pod čigar oblast je spadal

podložnik, ki si je pridobil plemiško listino, lahko nasprotoval vladarjevi odločitvi. Tako je recimo 17. junija 1597 Janez pl. Falussy, upravnik posesti dolnjelendavskih Banffyjev oziroma Baničev ugovarjal v imenu barona Jurija Banffyja pl. Dolnjelendavskega v primeru razglasitve plemiške listine Štefana Rudaša. Ta si je plemstvo pridobil s pomočjo Janeza pl. Kereszturyja in naj bi bil Banffyjev podložnik v Genterovcih. S tem naj bi bile kršene pravice barona Jurija Banffyja. Takoj za tem je v imenu Štefana Rudaša ugovarjal Janez pl. Keresztury, ki je zatrdil, da Rudaš ni podložnik Jurija Banffyja, temveč podložnik pokojnega Janeza Banffyja. Ugovor Banffyjevega zastopnika je bil zavrnjen na podlagi pravniške nedoslednosti.

Plemstvo si je bilo mogoče pridobiti na več načinov. Prva možnost je bila dokazilo o plemiškem predniku, ki sta ga lahko izdala vladar ali županija. Druga možnost je bila pridobitev posestva s strani vladarja ali ogrskega palatina (kraljevega namestnika) – takšne podelitve so bile pogosto povezane tudi z uporabo oziroma s pravico do uporabe plemiškega predikata. Tretja in najpogosteje uporabljena možnost za pridobitev plemstva je bila izdaja plemiške ali grbovne listine oziroma armalesa, s katero je vladar podelil nov plemiški status ali pa potrdil starega. Za dobitnike plemiške listine se v literaturi pogosto uporablja izraz armalist, ki pa povzroča tudi zmedo, saj se izraz uporablja tudi za plemiče z majhno posestjo oziroma brez nje. Prvi znani armales si je leta 1435 pridobila družina Szentbenedeky (Svetobenediški), zadnjega pa družina Polak leta 1898.

Če je 17. stoletje zaradi neprestane turške nevarnosti prineslo veliko priložnosti za pridobitev plemstva na podlagi vojaških zaslug in posledično pravo poplavo plemiških listin, so v 18. stoletju stopili v ospredje uradniki na zemljiških gospostvih (inšpektor, upravnik gospostva, kaščar, ključar, računovodja itd.) in v županijski upravi (sodniški prisednik, okrajni glavar, namestnik velikega župana, komisar, notar itd.). Poleg upada pridobitev plemstva je v 18.

stoletju zaradi prenehanja turške nevarnosti na podlagi matičnih knjig in plemiških popisov opaziti množično selitev plemiških družin in posameznikov z Goričkega v nižinski del Prekmurja in izoblikovanje t. i. plemiških vasi (Bakovci, Krog, Tešanovci), v katerih je delež plemiškega prebivalstva lahko dosegel tudi do 20%.

Kljub temu da je večina prekmurskega plemstva pridobilo plemstvo oziroma baronski/grofovski naziv v burnem 17. stoletju, število plemiških listin v 18. stoletju ni tako nizko. Seznam 23 družin in posameznikov, ki so pridobili plemstvo oziroma povzdig v baronski ali grofovski stan, je sledeč:

- plemiške listine: Gludovacz (1706), Tassner (1708), Adelffy (1714/1736), Harczan alias Barkóczy (1715), Jagašič (1715), Šomšič (1716), Bačič (1717), Panker (1717), Forjan (1717), Szente (1718), Hadik (1720), Troxar (1720), Hemeczperger (1741), Oszterhuber (1741), Polyák/Pósfay (1757), Szy (1761);
- povzdig v baronski stan: Ebergényi (1700), Babocsay (1720), Zichy (1732);
- povzdig v grofovski stan: Szapáry (1722), Hadik (1763), Svetič (1780), Zichy.

Družina Harczan (Hárczán alias Barkóczy)

Plemiško listino in grb je Štefan Hárczán alias Barkóczy od kralja Karla III. prejel 21. februarja 1715 (listina je bila izdana na Dunaju). Listina je bila javno proglašena 16. novembra 1715 na zasedanju županijske skupščine Železne županije v Sombotelu. Več o Štefanu izvemo iz njegove prošnje za izdajo plemiške listine, ki je datirana prav tako 21. februarja 1715 in se je tako kot plemiška listina ohranila v Madžarskem državnem arhivu. Iz nje je razvidno, da je Štefan Harczan dodelitev plemiške listine upravičeval z zvesto službo svojega očeta Nikolaja Hárczána alias Barkóczyja, ki je v Tišini deloval kot tridesetničar oziroma carinski uradnik. Prav mogoče

je, da je bil v sorodu s Kolomanom Harczanom, provizorjem (upravnikom) gornjelendavskega gospostva, ki je leta 1628 v Tišini posedoval eno celo kmetijo, ali pa celo s protestantskim duhovnikom Matijo Harczanom iz Gederovec, ki je leta 1614 podpisal *Formula Concordiae*.

Štefan Harczan se je enkrat po letu 1698 poročil z Judito pl. Batsmegyey de Paris et Nagybacs iz Markišavec, hčerko Nikolaja pl. Batsmegyeyja in Katarine pl. Czellecz. To je bila Juditina druga poroka, saj je bila vdova po višjem okrajnem glavarju Francu pl. Babosu. Dve leti po prejetju armalesa se Štefan Harczan omenja v popisu plemstva v Markišavcih in leta 1733 v Bakovcih. Leta 1728 je v Bakovcih posedoval dva podložna kmeta z osminsko kmetijo, z ornico, zasejano z dvema mernikoma, in s travnikom, ki je prinašal pol voza sena. Imel je še enega kmeta-podložnika s četrtinsko kmetijo, z ornico, zasejano s štirimi merniki, in s travnikom, ki je prinašal voz sena. Ko je Harczan 15. februarja 1740 umrl, je okrajni glavar Pavel pl. Mlinarics sestavil popis vseh njegovih premičnin in nepremičnin, iz katerih je razvidno, da je imel sorazmerno velike posesti na območju Prekmurja. Tako je v Markišavcih imel leseno in nadstropno plemiško rezidenco (*residentia nobilitaris*), ob kateri sta stala še dve gospodarski poslopji. Plemiško kurijo (*curia nobilitaris*) je imel tudi v Bakovich, ta je bila lesena in je obsegala osem prostorov. Harczan je posedoval nepremičnine in podložnike v Markišavcih (šest podložnikov), Bakovcih (dva podložnika), Krogu (dva podložnika), Sebeborcih, Vaneči in Fokovich (en podložnik). Družina je s Štefanom Harczanom izumrla, zato je njegove posesti in druge premičnine (med drugim tudi plemiško listino iz leta 1715) zasegla kraljeva komora.

Družina Troksar (Troxar)

Prvi znani predstavnik družine je bil Jurij Troksar, ki mu je grof Dionizij Szechy leta 1645, kot nagrado za zvesto službo, prepisal četrtinsko kmetijo v Košarovcih. Jurijev sin Mihael je leta 1670

v Košarovcih imel polovično kmetijo s podložnikom. Umrl je pred letom 1683, saj se tega leta omenja njegova vdova. V zakonu so se jima rodili trije sinovi Sebastijan, Štefan in Janez. Slednji je opravljal ugledno funkcijo upravnika murskosoboškega gospostva. V prvem zakonu z Elizabeto pl. Kovacsi se mu je rodila hčerka Eva, ki se je poročila z Janezom pl. Kereszturyjem de Petrikeresztur iz Tišine. Po smrti soproge Elizabete (umrla je pred letom 1720) se je Janez poročil z Judito pl. Sisek, hčerko Janeza pl. Siseka in Elizabete pl. Lindamary. V tem zakonu sta se jima rodila sin in hčerka – Janez (roj. pred 1720) in Julijana (roj. po 1720). 8. oktobra 1720 so Janez Troksar (*Troxar Janos*), njegova soproga Judita ter njun sin Janez od kralja Karla III. prejeli plemiško listino in grb. Plemiška listina je bila javno proglašena na zasedanju Železne županije 18. junija 1721 v Sombotelu. Zanimivo je, da se dobitnik listine Janez Troksar omenja že ob popisu plemstva Železne županije leta 1717, ko od cesarja še ni prejel armalesa. Ni povsem jasno, ali je na uvrstitev na listo plemičev vplivala njegova ugledna služba ali pa je bil plemenit že prej. Iz plemiške listine je sicer razvidno, da ne gre za potrditev starih plemiških pravic, vendar dejstvo, da sta Janezov oče in stari oče že posedovala posest, nadalje Janezova ugledna služba in njegova poroka z dvema plemkinjama nakazujejo, da je družina morala imeti status plemičev ali vsaj agilisov že pred letom 1720. Temu pritrjuje tudi prej omenjeni popis plemstva iz leta 1717.

Janez Troksar je živel v Krogu še v letu 1726, ko sta ga zajela plemiška popisa. Kot murskosoboškemu gospoščinskemu upravniku mu je uspelo pridobiti mnoga posestva na območju omenjenega gospostva, o čemer priča rokopis št. 83. Njegova hčerka Julijana se je poročila z Mihaelom pl. Szmodisem v Bakovce. O Janezu ml. matične knjige molčijo, vendar je vsekakor moral imeti moške potomce, saj leta 1754 zasledimo Franca Troksarja v kraju Merse (Železna županija).

Družina Adelfi (Adelffy)

Izvor družine ni znan, vendar lahko na podlagi priimka Adelffy ter dejstva, da so vsi zakonski partnerji prvih dveh znanih predstavnikov te družine nosili nemške priimke, sklepamo, da predniki Adellfyjev izvirajo iz nemško govorečega prostora. Pri priimku Adelffy gre namreč za besedno igro: Adel v nemščini pomeni plemstvo, madžarska končnica -ffy pa označuje sina – torej Adellfy = sin plemiča. Kot prva dva znana predstavnika se na začetku 18. stoletja pojavita brat in sestra – Janez in Marija Adelffy. Janez je 5. avgusta 1714 od kralja Karla III. prejel plemiško listino in grb.

Za zgodovino Prekmurja je predvsem pomemben Anton Adelffy. Rodil se je okoli leta 1716 Janezu pl. Adelffyju in Elizabeti pl. Koller. Leta 1743 ga najdemo pri kraljevski sodni tabli köszeškega okraja kot »odvetnika ubogih« (*advocatus pauperum*). Leta 1748 je napredoval v dvornega advokata, leta 1755 pa je postal celo namestnik velikega župana šopronske županije. Nato je postal predsednik kraljevske sodne table köszeškega okraja (*Tabulae Regiae Judiciariae praeses*) ter kraljevi svetnik. 8. aprila 1749 se je v Köszegu poročil z Ano Marijo pl. Gombossy, ki mu je v zakon prinesla veliko doto. Kot poročne priče so navedeni kasnejši višji okrajni glavar Jožef pl. Szvetics s soprogo Elizabeto pl. Krukovics ter poznejši kraljevi svetnik, komornik in veliki župan županije Pest-Pilis-Solt grof Jakob pl. Szvetics s soprogo Marijo pl. Lada. Po 12 letih zakona je Antonu umrla žena, zato se je ponovno poročil s Suzano, roj. Solterer, vdovo po kapetanu Aleksandru pl. Niczkyju de Niczk. Druga žena je preživela Adelffyja in umrla leta 1775. Sam Adellfy je umrl brez otrok 8. januarja 1771. V oporoki je zahteval, da ga pokopljejo v grobnici v kripti köszeške županijske cerkve, poleg njegove prve žene Ane Marije pl. Gombossy. Vsa svoja posestva in prihodke od njih namenil ustanovi v Köszegu, ki je nastala kot protiutež sirotišnici v Nemes-Csoju, ki so jo ustanovili protestanti. Anton Adelffy je zanjo namenil 70.000 forintov z namenom, da se iz njegove ustanove šolajo v Köszegu predvsem dečki z območja

današnjega Prekmurja. Do leta 1920 se je na tej ustanovi šolalo okoli 450 dijakov s tega območja, med drugimi Franc Ivanoczy, Jožef Bagary ter oba Jožefa Klekla.

Od kod Adellfyju omenjene posesti, je pojasnil dr. Smej. Ana Marija pl. Gombossy je posesti v Slovenski okroglini podedovala po svojem očetu Janezu pl. Gombossyju, ta pa od svojega starega očeta Petra pl. Berkeja, velikobakovskega veleposestnika. Posestva so bila v Markišavcih, Velikih in Malih Bakovcih, v Krogu, Satahovcih, Sodišincih, Kupšincih, Bokračih, Murski Soboti, Dolini, Borejcih, Murskih Petrovcih, Selu, Bodoncih, v Ribnjaku, Gorenčaku in Bukovščku. Ob prodaji so bila ocenjena na 35.000 forintov, prošt Kelcz pa jih je ocenil na kar 70.000 forintov. Prodana so bila na dražbi 15. januarja 1776 v Velikih Bakovcih, ker pa je bil edini ponudnik grof Szapary, so se pogodili za ceno 40.000 forintov. Posesti v krajih Rábatötös, Rátót, Gutaháza, Nemes Apáthi, Pölöske, Sz. Mihály, Söitör, Toffej, Magyarod, Porszombat, pristave v Ujfalu in Bánfa je Adelffyjeva prva žena podedovala po svoji stari materi Suzani pl. Töke, ta pa jih je pridobila od svojega prvega moža Petra pl. Balogha de Ber.

Družina Svetič (Szvetics de Nemessagod et Velika)

Plemiško listino in grb so leta 1607 od kralja Matije II. dobili Nikolaj Svetič, njegova soproga Margareta Sellyey in sin Gregor. Plemstvo je bilo javno proglašeno 3. marca 1608. Sin Gregor Svetič je zagotovo živel v Murski Soboti, tako kot njegov najmlajši sin Štefan, ki je med letoma 1662 in 1675 opravljal funkcijo sodniškega prisednika. Poročil se je z Marijo pl. Batsmegyey, s katero je imel hčerko Marijo, ta pa se je poročila z Nikolajem pl. Vasdenyeijem. V trgu je leta 1726 živel nek Štefan pl. Svetič, ki bi lahko bil sin prej omenjenega Štefana.

Tudi Ivan Zelko omenja v 18. stoletju v trgu živečo družino Švoštič (Svostics). Najpomembnejši predstavnik te družine je bil Jakob Svetič, vnuk Andreja, ki je bil starejši sin prej omenjenega

Gregorja iz Murske Sobote. Rojen je bil v Köszegu leta 1703 – njegovega očeta, sodniškega prisednika Janeza Svetiča, so leta 1706 umorili kruci. Po študiju prava je deloval kot odvetnik pri sodniški tabli transdanubijskega območja. Leta 1738 je napredoval v predsedujočega sodnika sodniške table Železne županije, pet let kasneje pa še v kraljevega odvetnika in je začel delovati na državni ravni. Med letoma 1750 in 1765 je kot uradnik služboval v madžarski kraljevi pisarni na Dunaju. V letih 1765–1768 mu je vladarica zaupala mesto velikega župana županije Pešte. Hkrati z funkcijo velikega župana je leta 1765 zasedel eno od najvišjih državnih funkcij – funkcijo državnega sodnika. Ob upokojitvi ga je kraljica Marija Terezija 14. aprila 1780 povzdignila v dedni grofovski stan in mu podelila red svetega Štefana.

Družina Hadik (Hadik de Futak)

Čeprav je v Sloveniji popularna legenda o Mihaelu Hadiku, poveljniku grajske straže, ki naj bi leta 1603 padel v junaškem boju in rešil Lendavo pred Turki, je resnica drugačna. Mihael Hadik, ki nastopa v omenjeni legendi in čigar truplo počiva v kapelici svete Trojice nad Lendavo, je živel na prelomu iz 17. v 18. stoletje. Njegovim prednikom, večinoma evangeličanskim duhovnikom, pa lahko sledimo vse do konca 16. stoletja, ko se kot prvi predstavnik družine omenja nek Hadik N., ki je imel dva sinova: Tobijo in Baltazarja, ki je bil evangeličanski duhovnik v kraju Tótpóna (današnja Slovaška). Njegov pravnuk Mihael, ki se omenja leta 1669, se je poročil Julijo Jabloniczky, s katero je imel dva sinova: Štefana in prej omenjenega stotnika Mihaela. Slednjega je skupaj z ženo Frančiško Hardy in sinom Andrejem v plemiški stan povzdignil Karel III. 6. novembra 1720 (listina je bila izdana na Dunaju).

Mihael Hadik je umrl leta 1733 in je pokopan v že prej omenjeni kapelici nad Lendavo, ki jo je v letih 1727–1728 dala postaviti družina Gludovácz. Njegovo truplo se je neverjetno dobro ohranilo in je razstavljeno kot turistična zanimivost kapelice. Tudi o njegovi

smrti kroži več legend. Krajevni zgodovinar Kalman Dervarics je zapisal, da naj bi po ljudskih pripovedkah Mihael Hadik v boju, ki se je odvijal med Lendavo, Lakošem, Gaberjem, Kapco in reko Muro, dobil smrtni udarec v glavo, ki je viden še danes. Legenda pravi, da je Mihael Hadik osebno popeljal svojo stotnijo v boj, ob njem pa bi se naj boril tudi njegov sin 23-letni Andrej Hadik, ki je bil takrat kadet v Ghilanyjeve huzarskem polku.

V kolikšni meri je ta legenda resnična, ne vemo. Omenjeni Andrej je imel izredno vojaško kariero, ki jo je pričel leta 1732 v Lentiju pri huzarskem polku Dessewffy. Zelo hitro je napredoval, saj je bil že dve leti pozneje povišan v stotnika. Še posebej se je izkazal v avstrijski nasledstveni vojni, ko je s svojimi četami izvedel številne uspešne izvidniške operacije za sovražnikovimi linijami. Zaradi tega je leta 1747, pri komaj 37 letih, postal najmlajši general habsburške vojske. Najbolj pa se je proslavil v sedemletni vojni s Prusijo. 16. oktobra 1757 je s 3500 huzarji in pripadniki hrvaške obmejne pehote vkorakal v Berlin. Ko mu je mestni svet izplačal vojno odškodnino, ki jo je Hadik zahteval, je naslednji dan z vojsko zapustil mesto. Po koncu sedemletne vojne 20. maja 1763 je Marija Terezija Andreju Hadiku in njegovim otrokom podelila dedni grofovski naziv. Leta 1771 je Hadik prejel še posest Futak (10 km zahodno od Novega Sada), po katerem je družina tudi nosila svoj predikat. Leta 1774 je bil povišan v maršala, nato pa so ga imenovali še za predsednika Kraljevega vojaškega sveta.

57. predavanje – 29. 9. 2022

Jana Erjavec, *Ljubljana*

Šolske kronike kot viri (cerkvene) glasbene dejavnosti v Celju v zadnjih treh desetletjih 18. stoletja

Glasbena dejavnost v Celju v 18. stoletju za raziskovalce glasbene preteklosti na Slovenskem še danes ostaja v precejšnji meri uganka, zato je vsakršen vir, najsi bo še tako skromen, dragocen košček pri sestavljanju tega mozaika. Zapisi o posvetni glasbeni dejavnosti v mestu so skromni, omembe cerkvene glasbene poustvarjalnosti pa so bile doslej povsem neznane. O potencialno bogatem glasbenem utripu Celja na prehodu iz 18. v 19. stoletje ter še posebej v 19. stoletju priča ohranjena zbirka muzikalij cerkve sv. Danijela v Celju, ki jo sestavljajo tako sakralne kakor tudi posvetne kompozicije.

Viri, kot so matrike, oklicne knjige, razna poročila, kronike in drugi tovrstni dokumenti so lahko za raziskovalca glasbenega zgodovinopisja dragoceni, včasih pa so celo bogati z informacijami o glasbenikih in glasbeni dejavnosti na določenem geografskem območju in v določenem časovnem okviru. Za cerkveno glasbeno dejavnost v Celju v 18. stoletju sta še posebej pomembni dve šolski kroniki prve osnovnošolske ustanove (*Hauptschule*) v Celju po terezijanski šolski reformi iz leta 1774.

Starejšo, naslovljeno »Chronik der Hauptschule Cilli 1777–1883«, hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani (v nadaljevanju SŠM). Gradivo so odkrili leta 1955 med prenavljanjem šolskega poslopja 2. celjske osnovne šole, skupaj z nekaterimi drugimi dragocenimi kroniškimi zapisi, izpitnimi seznami ipd. Na 275 straneh je zajeto obdobje med 6. junijem 1777 in 30. decembrom 1783, ter nato obdobje od 2. junija 1811 do 7. julija 1831. Kroniko uvaja naslov »Protokol cesarsko kraljeve glavne šole v Celju odprte v letu

1777« in je dnevniški zapis učiteljskih konferenc. Do leta 1783 je zapisnik vodil prvi ravnatelj glavne šole, minorit Mansuet Zangerl, poleg njega pa je podpisan tudi učiteljski zbor. Podatki si sledijo v kronološkem zaporedju z občasnimi odstopanji. Nekateri zapisi povzemajo celo daljše, večmesečno ali celo večletno obdobje.

Druga kronika z naslovom »Chronik der städt. Volksschule in Cilli«, ki jo hrani Zgodovinski arhiv v Celju (v nadaljevanju ZAC), je poleg prve iz SŠM edini dokument, ki vsebuje informacije, ki segajo v 18. stoletje. Kljub temu gre v primerjavi s prvo kroniko za sekundarni vir, saj je bila ta kronika zapisana šele po letu 1854, ko je njen avtor Gregor Triebnigg postal učitelj na glavni šoli. Vsi podatki iz zadnjih desetletij 18. stoletja so torej prevzeti iz drugih virov, predvidoma pa v določeni meri temeljijo na zbranih podatkih v kroniki iz SŠM. Posebej dragoceni so zapisi iz obdobja med 1784 in 1811, ki v prvi kroniki manjkajo.

V povezavi s (cerkveno) glasbeno dejavnostjo v Celju sta kroniki pomembni z vidika dveh vrst informacij, ki jih ponujata: biografskih podatkov Benedikta Schluge, učitelja, organista in notnega kopista, in drugih glasbenikov ter omemb priložnosti, ki so vključevale glasbo in glasbenike.

Benedikt Schluga je v Celju na podlagi danes znanih podatkov deloval že pred ustanovitvijo prve osnovnošolske ustanove po terezijanski šolski reformi, torej pred letom 1777. Kot organist in vodja cerkvene glasbene kapele je zagotovo igral pomembno vlogo v glasbenem utripu Celja, nenazadnje se je izpod njegovega peresa v arhivu opatijske cerkve sv. Danijela ohranilo skoraj 100 prepisov glasbenih del, tako cerkvenih kakor tudi posvetnih. Leta 1810 je Schluga postal ravnatelj glavne šole (*Hauptschule*) v Celju, mesto pa je zasedal do upokojitve leta 1820. Umrl je 14. aprila 1834, star 89 let.

Najstarejši podatki o Benediktu Schlugi so prav v kroniki iz SŠM. V kroniki iz ZAC je na samem začetku zapisano, da je v Celju deloval že pred ustanovitvijo glavne šole, in sicer je v stavbi po-

leg župnijske cerkve učil 50 otrok. Na dan 9. junija 1777 je zasedel mesto v učiteljskem zboru novoustanovljene glavne šole v Celju, kot je tudi zapisano na prvi strani kronike iz SŠM. V tabeli na straneh 33 in 34, ki vključuje biografske podatke o učiteljih in njihovih dohodkih na dan 20. januarja 1781, je zapisano, da je bil na ta dan star 38 let (ta podatek se ne ujema s podatki o njegovi smrti v mrliški knjigi celjske župnije), kot njegov rojstni kraj pa je zabeležen Trbiž na Koroškem (*Tarvis in Kärnten*). Podobna tabela je na straneh 39 in 40, zapisana na dan 20. marca 1781, kjer se podatek o njegovi starosti ponovi nespremenjeno, kot njegov rojstni kraj pa so tokrat zapisane Žabnice (*Safnitz in Kärnten*), današnji Camporosso v Kanalski dolini v Italiji (podatek se ujema z nekaterimi drugimi viri, ki pričajo o njegovem poreklu). Podatki o starosti in poreklu so povzeti tudi na 2. strani kronike iz ZAC, ki navaja, da je bil Schluga 26. in 27. septembra 1777 star 34 let ter rojen v Trbižu, na podlagi tega pa lahko sklepamo, da se je Triebnigg zanašal na podatke iz prve razpredelnice iz SŠM na straneh 33 in 34.

Na podlagi obeh omenjenih tabel iz kronike iz SŠM izvemo, da so Schlugovi dohodki znašali 166 goldinarjev in 34 krajcarjev, kot edini posvetni učitelj pa je poleg dohodka iz šolskega fonda, ki je znašal 50 goldinarjev, prejemal še deleže iz naslednjih virov: sadjarske ustanove 40 goldinarjev, letne šolnine, ki so jo plačevali premožnejši učenci 20 goldinarjev, kot mežnar oz. cerkovnik ali kantor (*Messner oder Cantor*) pa še 56 florintov in 34 krajcarjev. Obširnejše poročilo ravnatelja, zapisano 29. maja 1780, omenja, da je gubernij Schlugo leta 1777 v šolskih zadevah določil za namestnika ravnatelja. Slednje je zapisano tudi v kroniki iz ZAC. Ker je iz lastnih dohodkov prispeval 102 goldinarja za vzdrževanje šolskega pomočnika (*Schuldiener*), je ravnatelj guberniju predlagal, da Schlugi odobri primerne dohodke, še posebej zato, ker je poučeval, kot navaja, »težje predmete«. Poleg tega je gubernij Schlugi naročil, da mora poučevati po novi metodi in mu zagrozil z odpustom, če se naredbe ne bo držal.

V povezavi s poučevanjem po t. i. novi metodi je zelo zanimiv zapis, ki povzema dogodke na dan 28. septembra 1782: gotoveljski kaplan Johann Lisiack naj bi 16. junija 1782 po procesiji od Celja do Gotovelj pred pričami pri mizi žalil Benedikta Schlugo ter njegovo t. i. izboljšano učno metodo, nakar mu je gubernij 21. junija zaukazal, da se za svoje dejanje opraviči. Vpis ni pomemben le kot biografski drobec v življenju Benedikta Schluge. Kronist je namreč kot očividce omenil tudi »skupino glasbenikov« (*Musikanten*), ki so najverjetneje sodelovali v procesiji.

Iz tabele na strani 39 (20. marec 1781) v kroniki iz SŠM so pod Schlugo zapisani podatki o šolskem pomočniku, ki je bil obenem tudi *cantor* v župniji. Josephus Caulerio (Cauleri) je bil na dan 20. marca 1781 star 37 let, rodil pa se je v Mauthnu na Koroškem (to potrjuje tudi krstna knjiga iz župnije Mauthen). Iste podatke je zapisal tudi Triebnigg v kroniki iz ZAC. Pod geslom »cantor« sta v *Musicalisches Lexicon Oder Musicalische Bibliothec* (1732) Johanna Gottfrieda Waltherja navedena sledeča pomena: prvi, da je lahko beseda označevale pevca na splošno, in drugi, da je označevala osebo, ki je imel nalogo peti v cerkvi; pogosto pevec, ki uvaja petje. Do 17. stoletja se je med kantorjem, ki je veljal za visoko izobraženega in praktično usposobljenega glasbenega učitelja, in organistom, ki je postajal pomembnejši šele tekom 17. stoletja, še strogo ločevalo, nato pa se je pričela meja med vlogama zabrisovati. V manjših krajih so vse pogosteje tudi šolskega učitelja, ki je igral orgle, pričeli imenovati kantor, četudi ni vodil zbora, v tem bolj splošnem pomenu pa se je izraz ohranil še v 20. stoletje. Benedikt Schluga je v virih večkrat opredeljen kot učitelj, župni organist in *regens chori* (vodja cerkvenega zbora; v obeh tabelah na straneh 33 in 34 ter 39 in 40), zato je malo verjetno, da bi Caulerio, ki je v obeh kronikah opredeljen tako z nemškim izrazom *kantor* kot tudi latinskim *cantor*, zasedal mesto organista ali vodje cerkvenega glasbenega kora. Glede na opisane okoliščine je najverjetneje bolj ustrezal Waltherjevemu opisu cerkvenega pevca.

Zelo dragocene so natančne navedbe o obhajanju glasbenih (*musikalische H. Geist Messe*) in slavnostnih (pétih) maš v čast sv. Duha (*feyerliche H. Geiſt Amt*) v kroniki iz SŠM. S slavnostno péto mašo v čast Svetega Duha so 9. junija 1777 ob osmi uri zjutraj obeležili pričetek pouka na novoustanovljeni glavni šoli. Vse do leta 1780 je nato zabeležen vsak tovrstni dogodek, ki je uvajal bodisi pričetek, bodisi zaključek semestra. Slavnostno péto mašo so obhajali še 9. novembra 1777 pred pričetkom zimskega semestra, 18. marca 1780 pa so pred preverjanjem znanja obhajali slavnostno sveto mašo v čast Svetemu Duhu (*feyerliche H. Geiſt Messe*). Na dan 26. septembra 1777 je ob osmi uri zjutraj v spremstvu trobent in pavk potekala glasbena maša v čast sv. Duhu (*musikalische H. Geist Messe*). Glasbena maša ob spremstvu trobent in pavk je bila obhajana še 8. aprila 1778 ob 8h zjutraj, 4. novembra 1779, ko se je pričel zimski semester, pa prav tako, a glasbila niso posebej omenjena.

Dodatek pridevnika »glasbena« (*musikalische*) je posebej pomenljiv. Njegova uporaba najverjetneje nakazuje rabo glasbil; v tem pogledu bi torej oznaka pomenila izvedbo vokalno-instrumentalne maše (pavke in trobente so omenjene posebej in namigujejo na slavnostno priložnost). Večja količina vokalno-instrumentalnih maš se je v arhivu cerkve sv. Danijela ohranila v obliki rokopisnih partov. Z letnico je označena le *Maša v C-duru* Michaela Haydna, ki jo je prepisal Benedikt Schluga. Morda je bila prav ta vokalno-instrumentalna maša izvedena na dan 4. novembra 1779, saj je na naslovnici s to letnico tudi označena.

V skromnejših razmerah po cesarstvu, med kakršne bi lahko šteli tudi glasbeno kapelo v cerkvi sv. Danijela, so pri svečanih, prazničnih bogoslužjih pogosto sodelovali šolski glasbeniki. Še posebej zato, ker informacij o individualnih glasbenikih, ki so sestavljali kapelo, nimamo, so omembe Benedikta Schluge in Josefa Cauleria ter njunih vlog na cerkvenem glasbenem koru pomembne.

Glasbeno bogoslužje, ki je še posebej po tridesetletni vojni in turških vpadih v očeh občestva razvijalo poseben status in je s pompoznostjo simboliziralo veličino Cerkve, je z nastopom druge polovice 18. stoletja postopoma izgubljalo mogočnost. Elementi posvetne in še posebej operne glasbe, ki so bili v vokalno-instrumentalnih cerkvenih kompozicijah pogosti, so v očeh cerkvene in posvetne oblasti predstavljale kamen spotike. O tem priča tudi vsebina papeške okrožnice *Annus qui hunc* Benedikta XIV. iz leta 1749, ki obsoja rabo gledališke glasbe v cerkvi, natančno pa navaja tudi glasbila, ki bi jih morale cerkve opustiti: pavke, rogove, trobente, flavte, psalterije in lutnje. Vokalna in instrumentalna virtuoznost in afektivnost je povsem prevzela primarno vlogo nad pomembnejšim elementom, ki pa naj bi bilo besedilo, medtem ko ga lahko godala in orgle podprejo in zato tudi spremljajo.

Tudi cesarska odredba Jožefa II. iz 26. januarja 1754 je prepovedovala trobente in pavke, še posebej v podeželskih cerkvah, odredbo pa je oblast leta 1766 omilila in deželnim glavarstvom naložila, da poročajo o glasbenikih in rabi teh glasbil ter morebitnih novoustanovljenih glasbenih združenjih.

Če sklepamo, da je bila maša Michaela Haydna izvedena ob priložnosti, ki jo omenja šolska kronika ter v zasedbi, ki je zapisana na naslovnici, potem drži, da je celjska glasbena kapela, vsaj ob posebnih priložnostih, nekoliko spregledala držo tako cerkvene kot posvetne oblasti in v svoje bogoslužje vključila tudi sicer nezaželene instrumente. Temu pritrjujejo tudi ohranjene kontrafakture. Gre za odlomke iz oper, iz katerih je bila prevzeta glasba, podpisano pa povsem novo, liturgično oziroma duhovno besedilo. Tu je imel vidno vlogo prav Benedikt Schluga, čigar podpis najdemo na teh rokopisih – bodisi je bil prepisovalec ali pa so bile njegova last. V kakšnem kontekstu so bile nato, če sploh, take skladbe izvajane, žal ne vemo, a glede na to, da tovrstna praksa v tem času ni bila tuja niti po drugih cerkvenih ustanovah po Evropi, lahko sodimo, da so bile katere izmed njih izvedene tudi v pri bogoslužju v Celju.

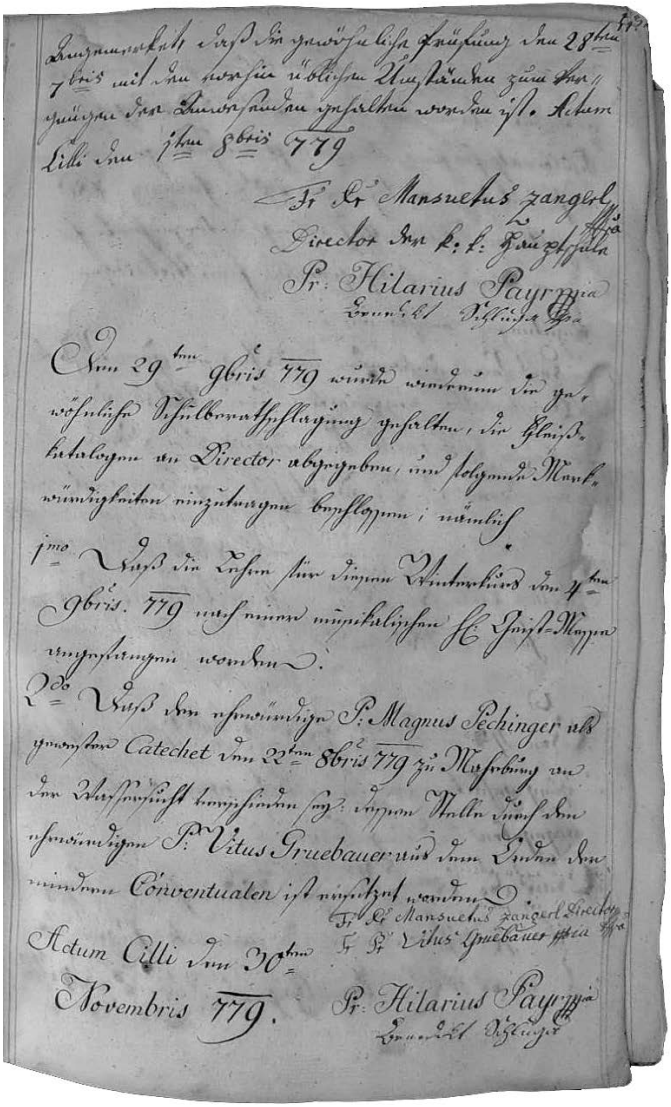

Na dan 4. novembra 1779 je pouk sledil glasbeni maši v čast Svetemu Duhu (Slovenski šolski muzej, Inv. št. 74/2).

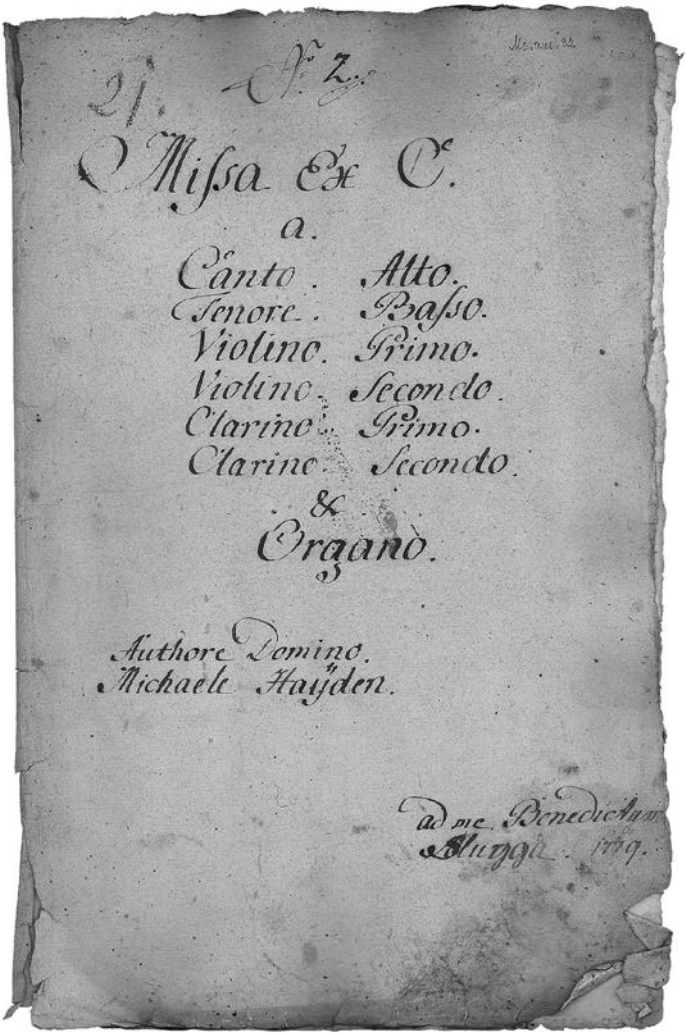

Naslovna stran rokopisa Maše v C-duru Michaela Haydna. Avtor prepisa iz leta 1779 je Benedikt Schluga, organist in vodja cerkvenega kora v cerkvi sv. Danijela (Opatijska in župnijska cerkev sv. Danijela v Celju (SI-Co), Ms. mus. 32).

58. predavanje – 17. 11. 2022

Marjeta Pisk, *Ljubljana*

Rokopisne pesmarice iz zapuščine Ivana Kokošarja

Duhovnik, skladatelj, in zbiralec ljudskih pesmi Ivan (Janez) Kokošar se je rodil leta 1860 v Hudajužni in umrl leta 1923 v Grahovem. Po zaključenem bogoslovnem študiju v Gorici je leta 1883 postal kaplan v Cerknem, 1889 župnik v Šebreljah, 1901 pa župnik pri sv. Ignaciju v Gorici. Od upokojitve leta 1914 pa do smrti 1923 je opravljal duhovniško službo v Grahovem. Bil je eden od ustanoviteljev Cecilijanskega društva za Goriško; svoje pesmi in priredbe je objavljal v *Cerkvenem glasbeniku*, *Slovenskem narodu* in *Soči*. Nekdanjemu gimnazijskemu sošolcu Karlu Štreklju, profesorju na graški univerzi in uredniku zbirke *Slovenske narodne pesmi*, je pošiljal sadove svojega zbirateljskega dela, saj je v širši okolici krajev, kjer je služboval, zbiral ljudske pesmi, jih zapisoval in harmoniziral. Štrekelj ga je tudi postavil za odbornika za Goriško v Odboru za slovensko narodno pesem (OSNP) vseavstrijske akcije Das Volkslied in Österreich, ki je bila del osrednjega folklorističnega državnega projekta Avstro-Ogrske.

Kokošarjeva zbirka je v arhiv sedanjega Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU prišla leta 1949 in obsega 755 zapisov ljudskih pesmi, največ iz Oblok, Hudajužne, Cerkna in Podmelca, poleg samih pesmi pa vsebuje tudi rokopisne in tiskane pesmarice. Enote Kokošarjeve zbirke so opremljene s signaturnimi številkami, rokopisni zvezki pa so označeni s številko manuskripta (Ms) in okvirno datacijo. Organist Roman Pahor, ki je po Kokošarjevi smrti poskrbel za nadaljnjo usodo obsežne zapuščine, je seznam pesmi iz rokopisnih pesmaric objavljal v *Cerkvenem glasbeniku* v letih 1932 in 1933.

Rokopisne pesmarice s preloma 18. in 19. stoletja

Duhovniku in glasbeniku Kokošarju je v krajih, kjer je služboval, in v njihovi okolici bil omogočen dostop do korov in drugih mest, kjer so hranili cerkvene pesmarice, ki so jih pri svojem delu uporabljali organisti in so bile namenjene petju tako pri bogoslužju kot pri paraliturgičnih dogodkih. Najdene rokopisne pesmarice je Kokošar dal zvezati, tako se v enem zvezku skupaj nahajajo rokopisi različnih velikosti, zapisovalcev in starosti. V same rokopise je zapisoval komentarje o pesmih in navedbo, kje se pesem še poje, primerjal je posamezne zapise istih pesmi v različnih pesmaricah in navajal tiskane vire pesmi. Ker je pripravljal zbirko (harmoniziranih) napevov ljudskih in cerkvenih pesmi, je želel od pevcev pridobiti tudi melodijo pesmi.

Iz pesmaric, ki so bile zapisane na prelomu 18. in 19. stoletja, lahko razbiramo repertoar pesmi, ki so jih izvajali v tistem času. Rokopisne pesmarice, ki so nastajale s prepisovanjem iz rokopisnih in tiskanih virov ter zapisovanjem pesmi, ki so bile povšeči zapisovalcu, v precejšnji meri izkazujejo kontinuiteto pevskega repertoarja v nasprotju s tiskanimi pesmaricami, ki so pogosto prinašale novitete. Pesmarice pogosto niso bile delo enega zapisovalca, pač pa so si zapisovalci sledili, kakor si je verjetno sledilo lastništvo oziroma uporaba rokopisnega zvezka. O vrednosti rokopisnih pesmaric za posamezne lastnike (navadno organiste) zgovorno priča navedba iz začetka drugega manuskripta: za naslovnim napisom »Lete Peiſmi so Shimona Hadalina 1802« sledi pripis, ki kaže na pomen pesmarice: »Le te sa moie bukle Sima hadalina de keb se sgubile inu kabih kdo nei shu jh more na sai dat, pod smertno shrafenga« (Ms II: 2).

Kokošar je pesmi, zapisane v rokopisnih pesmaricah, za katere je menil, da so starejše, katalogiziral v škatlici naslovljeni *Stare cerkvene pesmi pred 1800: Cerkvene pesmi stareje (iz prešlega stoletja)*. V škatlici je 300 listkov s prvim verzom oziroma naslovom posamezne pesmi in referenca na enega ali več od 22 rokopisnih in tiskanih virov za posamično pesem. Številne od teh pesmi so nam-

reč z novimi tendencami v cerkveni glasbi in s spremembo glasbenega okusa izgubile mesto v pevskem repertoarju. Ta dinamika spreminjanja pevskega repertoarja se ni nanašala samo na strogo cerkvene pesmi, marveč na celoten korpus ljudskih nabožnih pesmi. Pomembnejše spremembe repertoarja so se pojavile že v prvi polovici 18. stoletja s pospeševanjem katehetičnih pesmi v narodnem jeziku, s katerimi naj bi odpravili neznanje v krščanskem nauku. Pesmi o sv. Trojici, apostolski veri, božjih in cerkvenih zapovedih, zakramentih in pokori so močno prisotne tudi v rokopisnih pesmaricah poleg mašne pesmi (»Peſsem od S. Maſse«), prazniških, Marijinih in svetniških pesmi.

Med najstarejše pesmarice iz Kokošarjeve zapuščine uvrščamo pesmarice, ki jih je Kokošar poimenoval in datiral kot:

1) Ms I: Manuscript Migovčev iz 17.... Iz Cerkna pisano ali pred, ali okoli 1800,
2) Ms VI: Iz Cerkna od 1800 do 1810,
3) Ms II: Manuskript iz Podmelca od 1802 do 1810,
4) Ms V: Katolshke pesmi, Bartolomio Gattei, Cerkno, 1803, Iz Cerkna, okoli 1805
5) Ms III: Iz Cerkna, Bartolomio Gattej, 1807,
6) Ms IV: Iz Podmelca iz okoli 1810, dve zbirki Štefana Hadalina

V zapuščini so ohranjene tudi druge rokopisne pesmarice, ki pa so mlajšega nastanka, zato jih v tovrstni pregled ne vključujem.

Ms I: Manuscript Migovčev iz 17…

Rokopis iz Cerkna, ki ga Kokošar datira konec 18. stoletja, ima 246 paginiranih strani, zvezanih v zvezek in je po poročanju Romana Pahorja in Marijana Smolika imel v Kokošarjevi zbirki št. 85. Dobro ohranjena pesmarica manjšega formata je delo enega zapisovalca, domnevno nekega Migovca. Prvih 20 strani manjka, na 21. strani se začne z drugo kitico četrte pesmi »Od spokorjenega grešnika«, sledi »Ta stara od krijshagiga potta«. Primerjava te pesmi z verzijo, objavljeno v Stržinarjevi *Peissem od teh velíkih odpús-*

tikov te svete kríshove poti per te novi cerkvi svétiga Francisca Xaveria v'Gornim Gradu (1730: 22) pokaže opazne leksikalne razlike, npr. *zhednost* namesto *tugent*.

Pesmarica vsebuje 51 pesmi: med njimi je deset Marijinih pesmi, tudi iz baročne tradicije izhajajoča »Pessem od sedem glabokih stihou«. Svetniške pesmi so posvečene različnim svetnikom: sv. Antonu iz Padove, Štefanu, Izidorju, Janezu Krstniku, Janezu Nepomuku, Petru in Pavlu, Florijanu, Mariji Magdaleni in nadangelu Mihaelu. Najdemo tudi pesmi za cerkvene praznike (sv. rešnje telo, veliki šmaren, vsi sveti), katehetične (»Koku sna ta suit sapelluvati«), pasijonske (»Grishniki ukupai stopite«), o poslednjih rečeh (»Smert mi na duri kluka«) in božične pesmi (»Ena sapoved je vnkei shla«, »Lubi bratez pertezi sem«), opazna pa je odsotnost velikonočnih pesmi. Pri številnih pesmih je navedeno, na katero vižo se pojejo (npr. »na visho koker od s. Francishka, Lesem Lesem pridna prizho« idr.).

Nekatere pesmi so variante pesmi, ki so bile zapisane tudi v pesmaricah Jožefa Ambrožiča, Franca Mihaela Paglovca *Cantilenae variae partim antiquae partim novae in hunc libellum transcriptae*, Lovrenca Foglarja, v lekcionarjih, semeniškem in drugih rokopisih. Med njimi je »Pesem o ovčici«, ki je v 18. stoletju med ljudstvom krožila po celotnem slovenskem ozemlju zgolj v rokopisni obliki in jo najdemo npr. v koroških Krebsovi in Maurerjevi rokopisni pesmarici, Foglarjevi štajerski pesmarici, na Primorskem pa v Medanskem manuskriptu in obravnavanem rokopisu iz Cerkna.

V pesmarici zapisana pesem o Mariji Magdaleni, katere čaščenje so že v predjožefinskem obdobju spodbujale bratovščine, se napaja iz srednjeveške ženske mistike. Prvi znani zapis pesmi o Mariji Magdaleni v slovenskem jeziku prinaša Kalobški rokopis. Na širšem Goriškem je bila pesem verjetno precej priljubljena, saj jo najdemo tako v obravnavanem rokopisu iz Cerkna kot v Ms II in Ms IV iz Podmelca. Pesem je bila prvič natisnjena leta 1838 v pesmarici goriškega duhovnika Valentina Staniča *Drugi perstavik sta-*

rih ino novih zerkvenih ino drugih peşem, h' molitvam ino premişhlovanjam sa şveto leto 1826.

V Migovčevem rokopisu so tudi prepisi pesmi, ki so znane iz tiskanih pesmaric, predvsem iz Redeskinijevih *Osem, inu shestdeset sveteh pesm* (1775). Prepisi iz tiskanih pesmaric so bili pogosti, saj so organisti priljubljene ali všečne pesmi prepisovali, da so jih lahko uporabljali, čeprav niso imeli na voljo tiskane različice.

Ms VI: Iz Cerkna, med 1800 in 1810

Pesmarica s 56 paginiranimi stranmi in 21 pesmimi, ki jo je Kokošar datiral v obdobje od 1800 do 1810, se začne s pesmijo o sv. Trojici (»O visoko skrivnust donashni dan«), sledijo pesmi za praznike (npr. »JESVS ie shov gori v Nebu«, »Krail David klaguie«…), in pesem o vernih dušah (»Jest shlishim en sdihvaine«).

Nadaljevanje je pisano v večji pisavi, zato domnevamo, da je bilo namenjeno za petje na koru. V tem delu so zapisane naslednje pesmi: trikraljevska (»Sveti terje krali, sa dons ofruvali«), »O sveti Stefan pomozhnik«, adventna »Nebesa dol rosite«, pasijonska »Premisli o zhlovek greshni«, mašna »Pred tabo mi klezhimo«, o Marijinem vnebovzetju »Greshnik shalostnu« in o apostolih »Poi o semla is vesselam«. V pesmarici sta tudi dve starejši pesmi o sladkem Jezusovem imenu, domnevno že iz 17. stoletja. Prvo slovensko pesem o katoliškem pozdravu »Hvaljen Jezus« in z njo povezanimi pesmimi o »sladkem imenu Jezus« najdemo leta 1733 v Paglovčevi pesmarici. Pohlin je pesem o katoliškem pozdravu iz svojega lekcionarja izključil že leta 1777, vendar so ostale pesmi o čaščenju Jezusovega imena priljubljene tudi v 19. stoletju.

Ms II: Manuskript iz Podmelca od 1802 do 1810

Manuskript II ima 236 paginiranih strani, zvezanih v zvezek. Gre za primer organistovske pesmarice, ki se je verjetno prenašala iz roda v rod med organisti na istem koru. Za naslovnim napisom »Lete Peismi so Shimona Hadalina 1802«, ki verjetno poleg lastniš-

tva rokopisa nakazuje tudi njegovega prvega zapisovalca, sledi pripis, ki kaže na pomen rokopisnih pesmaric za njihove lastnike.

Pesmarico je pisalo več različno veščih rok, verjetno organistov, ki so navedeni v sami pesmarici: Simona Hadalina (1802), Mihaela Humarja (septembra 1805), Antona Hadalina in Mihaela Gollioda. Pesmarica se začenja s priljubljeno pesmijo o sv. Mariji Magdaleni, med slovenske pesmi se vpletajo latinske mašne pesmi (npr. »Sacris Solemnijs juncta sint gaudia«, »Missae pro defunctis«, »Himnus sanctorum Ambrosi et Augustini«, »Hymnus de venerabili altaris Sacramento«), pa tudi »panelingua Krajnsku« (Hualimu inu molimu tu), to je slovenski prevod liturgične himne na čast sv. Rešnjemu telesu. Organisti so zapisali pesmi za vse dele cerkvenega leta, pa tudi o sodnem dnevu (»Boshia mozh se bo serdila«), spokorne pesmi (»Premisli o zhlovek greshni«), o angelu varuhu in o sv. Trojici. Mihael Humar je leta 1805 zapisal 11 Kristusovih lastnosti (»1. Jesus Christus je nash Moister«) in varianto pesmi o križevem potu (»Raumar tukaj se ustavj«).

Približno datacijo nadaljevanja rokopisa omogoča tabela »prestaunih prasnikau: 1810–1822«, to je cerkvenih praznikov, ki so vezani na spomladanske lunine mene. Seznam omogoča logično antedatacijo pred 1810. V pesmarici so poleg vrste različnih pisav in ponovitev nekaterih pesmi opazne izrazite dialektalne posebnosti: nihanja v premeni v–b (sbetiga, prabi, sodva), akanje (zhastima) in ikanje (patribniga, kolina).

Ms V: Tri rokopisne pesmarice in posamezni listi iz Cerkna

V zvezek s 106 stranmi so zvezane tri različno stare rokopisne pesmarice ter drugi zapisi. Prva je pesmarica iz Melc (Podmelca), za katero Kokošar domneva, da ni stara, saj sta v njej uporabljeni tako bohoričica kot gajica. Sledi ji v bohoričici pisano nevezano besedilo *Paſsion. Terplejne Gospodu naſhiga Kriſtusa po sapiſvani ſvetiga Mateusha na sestdvejsti poſtavi*. Primerjava začetka (*V taiſtimu zhasu je Jesuſ k'ſvojim Jogram reku*) kaže na mlajšo različico

t. i. Osapskega pasijona (NRSS Ms 029_01). Vloženemu listu z velikonočno pesmijo »Premisli o lub kr*iſtja*n Alleluja« sledi pesmarica *Katolshke pesmi Bartelma Gateja* iz leta 1803. V njej je 15 pesmi za cerkvene praznike in dele cerkvenega leta, svetniške in marijanske pesmi ter katehetična »Greshnik ustani gori«. Kot v drugih organistovskih pesmaricah najdemo tudi v tej zapis mašne pesmi »Pred tabo mi klezhimo«.

Zadnja pesmarica, datirana 1805 je pisana »jasno, da so na koru vse pevke lahko ob enem brale«. Vsebuje 16 Marijinih pesmi, ki sta jih v Cerknem zapisala »Bartelne in Valentino Gattej«. Ta rokopisna pesmarica s pisavo, ki oponaša tisk, izkazuje, da so se rokopisne pesmarice v javni rabi uporabljale tako kot tiskane knjige.

Ms III: Iz Cerkna leta 1807

Pesmarico s 46 paginiranimi stranmi je zapisal organist »Bartelme Gattei 8. Aprila 1807« in vsebuje 20 pesmi. V pesmarici, katere prve dve strani manjkata, so zapisane številne pesmi, ki jih najdemo tudi v drugih pesmaricah iz Kokošarjeve zapuščine. »Pesem od sv. katoliške vere« najdemo tudi v Ms II iz Podmelca, marijansko (»Od Marie sapiti«) v medanskem rokopisu, pesmi o človekovem cilju in koncu ter o nedolžnih otrocih sta zapisani tudi v Ms II in Ms V itd. Pojavljanje istih pesmi v različnih pesmaricah potrjuje, da so bile te pesmi priljubljene med cerkvenimi pevci na tem območju, potencialno pa tudi nakazujejo stike med avtorji pesmaric.

Ms IV: Iz Podmelca okoli 1810

V zvezku sta zvezani zbirki Štefana Hadalina, in sicer:

1) rokopisna pesmarica obsega 16 pesmi na 23 straneh. Pesmi v veliki meri sovpadajo s pesmimi v drugih obravnavanih zbirkah: pesem o sv. Mariji Magdaleni je enaka pesmi v Ms II, pesem za binkoštni ponedeljek pesmim v Ms II in Ms VI, pesmi o človekovem cilju in koncu ter o nedolžnih otrocih pa v Ms II in Ms V. Variante pesmi »Jesus moje veselje« najdemo tudi v Ms I, Ms II in Medan-

skem Ms., pesem na čast sv. Marku v Ms III in Ms V, božično »Ena sapoved je vunkej shla« pa v Ms I in Ms V. Primerjava zapisa z Ms III kaže na mlajši zapis ali na bolj izobraženega pisca.
2) Za njo je vezan centimeter manjši rokopis druge zbirke z 38 stranmi in 36 pesmimi. Za manjkajočim prvim listom je podpisan »Stephan Hadalin, peuz Podmeuz«, sledita božični pesmi, pasijonska »Shaloſtna je Mati stala« in velikonočna »Jesus je od smerti vstal«. Večino pesmi te zbirke najdemo tudi v drugih obravnavanih rokopisih Kokošarjeve zapuščine kot tudi v rokopisnih pesmaricah iz drugih slovenskih pokrajin, kar nakazuje, da gre za zapis splošno razširjenih pesmi. Vprašanje, ali je Štefan Hadalin poznal pesmarico Bartelma Gateja iz Cerkna in iz nje tudi prepisoval, ostaja odprto, neposredna povezava kljub sorodnemu repertoarju, ki je v obeh pesmaricah, ni dokazana.

Medanski manuskript: Starejša pesmarica iz Medane

Nepopolno ohranjeni rokopis, ki ga je iz Medane v Goriških brdih zbiralcu Kokošarju prinesel dijak Ludvik Zorzut, je last (in morda tudi delo) Janeza Simčiča, medanskega organista. Ima 139 strani in 33 pesmi. Poleg mašnih pesmi so prepisane stare božične iz *Evangelijev inu branja*. Slovenske pesmi so naslovljene z italijanskimi naslovi: npr. Di San Stefano, Del ssmo Nome di Giesů, Della Pasione de nostro Signore idr.

Sklep

Predstavljene pesmarice so bile namenjene neposredni rabi med cerkvenimi pevci. Nekatere so zato pisane dovolj veliko, da so jih lahko pevke in pevci brali med petjem na koru. V njih objavljeni pevski repertoar s preloma 18. v 19. stoletje je izreden pričevalni vir, saj nam omogoča vpogled v razširjenost in priljubljenost določenih pesmi in njihovih variant. Pesmarice pričujejo, da so organisti prepletali latinske liturgične in slovenske paraliturgične prakse ter tako skrbeli za obe (deloma vzporedni) pevski tradiciji. Pri nekate-

rih je v skladu s tradicijo tiskanih izdaj dodana opomba, na katero »vižo se pesem poje«. Na posamezno vižo se je lahko pelo več besedil, prav tako se je včasih isto besedilo lahko pelo na več viž. Raba že znanih melodij je omogočala hitrejšo uveljavitev novih pesmi; tako lahko za besedila, pri katerih je naveden napotek na vižo, domnevamo, da gre za mlajša besedila. Kokošarjeva zbirka tako ponuja dragoceno gradivo za nadaljnje raziskave starejšega pesemskega izročila.

STROKOVNA EKSKURZIJA PO TRSTU 18. STOLETJA

Toplega poznopoletnega dne 3. septembra 2022 je društvo v izboljšanih zdravstvenih razmerah končno lahko zopet organiziralo dolgo načrtovano strokovno ekskurzijo, in sicer v Trst, mesto, ki ga je do neslutene veličine v 19. in zgodnjem 20. stoletju privedla habsburška vladarska politika 18. stoletja. Udeleženci, skupno 23, smo se zbrali pred tržaško železniško postajo, kjer nas je sprejel prof. Tomaž Simčič, slovenist, latinist in zgodovinar, sicer znani zamejski šolnik in od letos predsednik Slovenske prosvete. Z odličnim poznavalcem rodnega mesta se je sprehod po Trstu, za katerega smo predvideli okvirno trajanje dve uri, podaljšal za celo uro, pri čemer smo nazadnje izpustili najstarejši del mesta, ki ga 18. stoletje ni posebej zaznamovalo. Poudarek je bil na terezijanskem mestu, kar pomeni na Terezijanski četrt z okolico in z obveznim skokom v Jožefinsko četrt. Med drugim smo si ogledali *Canal grande* (1754–1756), *Ponte rosso* – Rusi most in palačo Carciotti (1798–1805) ter se mimo kavarne Tommaseo (1824) in gledališča Verdi (1798–1801) napotili na *Piazza Unità d'Italia* – Trg zedinjenja Italije, do leta 1918 imenovan *Piazza grande* – Veliki trg. Tu je umetnostni zgodovinar Luka Vidmar postregel z ekskurzom v dogajanje ob nasilni smrti v hotelski postelji, ki je doletela očeta sodobne arheologije J. J. Winckelmanna (1717–1768). Za umetnostne zgodovinarje je bil posebej zanimiv ogled treh vodnjakov G. B. Mazzolenija: *Quattro continenti* (1751), *Giovannin del Ponterosso* (1753) in *Nettuno* (1755). Z Velikega trga smo skočili do palače Marenzi (1650), kjer smo se spomnili slovenskih plemiških pisem izpod peresa matere in hčerke baronic Coraduzzi in Marenzi, do palače Zois (1735–1737), v kateri se je rodil Žiga Zois (1747–1819), in nato še do palače Brigido (1732–1737), kjer se je ustavil Napoleon Bonaparte. Sami smo se kratko pomudili ob nekdanji jezuitski cerkvi Marije Velike in t. i. »jezuitskih« zaporih. V starem mestu je bil nepogrešljiv obisk Škofijske palače (1797) in »starega« Sv. Antona (nekdanje cerkve

sv. Frančiška). V Škofijski palači je od leta 1832 kot tržaško-koprski škof rezidiral Matevž Ravnikar, prvi Slovenec na tem mestu, čigar začetek episkopata se časovno pokriva s koncem »dolgega 18. stoletja«.

Boris Golec

Luka Vidmar

Žiga Zois v dejavnostih Slovenskega društva za preučevanje 18. stoletja in razpravah Janka Kosa

Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja je vse od ustanovitve posvečalo posebno pozornost Žigi Zoisu. Njegovo osebnost in delo je bolj ali manj obširno obravnavala serija društvenih predavanj: »Trije modeli razvoja slovenščine v Ilirskih provincah (Luka Vidmar, 2009), »Razvoj slovenskega strokovnega izrazja na prelomu iz 18. v 19. stoletje in Valentin Vodnik« (Andreja Legan Ravnikar, 2012), »Razvoj kemije v 18. stoletju in prenos novih dognanj v slovenski prostor« (Franc Perdih, 2013), »Kranjski razsvetljenci, botanika in oblikovanje vrtov« (Ines Unetič, 2014), »Žiga Zois in glasba« (Luka Vidmar, 2015), »Pianist in skladatelj Francesco Pollini« (Radovan Škrjanc, 2015) in »Literarna Ljubljana v 18. stoletju« (Luka Vidmar, 2016). V znanstveni monografiji *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem* (ur. Miha Preinfalk, 2013), izdani v sodelovanju z ZRC SAZU, Zoisa omenjajo ali se z njim ukvarjajo prispevki Metode Kemperl, Maje Lozar Štamcar, Ines Unetič in Andreje Legan Ravnikar.

Leta 2019 je društvo skupaj z ZRC SAZU in Slovensko matico organiziralo simpozij »Baron Žiga Zois: Nova spoznanja ob dvestoletnici smrti«, ki se je po zaslugi Muzikološkega inštituta ZRC SAZU začel s koncertom »Francesco Pollini in glasba pri Zoisovih v Ljubljani«. S prispevki o Zoisu so nastopili Janko Kos, Marijan Dović, Irena Orel, Matija Ogrin, Patrizia Farinelli, Gregor Pobežin, Sonja Svoljšak, Urša Kocjan, Irena Lačen Benedičič, Marko Mugerli, Metoda Kemperl, Ines Babnik, Metoda Kokole, Marko Motnik, Luka Vidmar, Stane Granda, Mihael Brenčič in Miha Jeršek. Leta 2023 bo društvo v sodelovanju z ZRC SAZU in Slovensko matico izdalo znanstveno monografijo *Zois: Študije*, ki bo izšla v

zbirki »Apes academicae« Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU.

V želji, da se tudi leto 2022 ne izteče brez tovrstnega društvenega spominjanja, moj prispevek obravnava Zoisovo mesto v še danes temeljnih raziskavah in objavah Janka Kosa. Kos je podobno kot starejši literarni zgodovinarji v Zoisovi osebnosti prepoznaval vrsto izrazito pozitivnih lastnosti, med njimi notranjo uravnoteženost, stvarnost, strpnost, kultiviranost, razgledanost, družabnost in spretnost organiziranja. V primerjavi z večino predhodnikov se je še bolj poglobil v Zoisov svetovni nazor, ki se je tako pokazal v kompleksnejši podobi. V tem pogledu je Kos nadaljeval natančen prikaz Zoisove miselnosti, ki ga je bil prispeval Alfonz Gspan. Kosove razprave so Zoisa predstavljale kot zmernega, nekoliko na konservativno stran nagibajočega se razsvetljenca, racionalista in empirista, zainteresiranega za izobrazbo ljudstva in splošen napredek človeštva. Pri njem so zaznavale vpliv zahodnoevropskega, zlasti francoskega in angleškega razsvetljenstva, ki se je prepletal s tradicionalno nemško kulturo in novim zanimanjem za slovanske kulture. Kos je Zoisovo »sredinsko« duhovno pozicijo, ki se je izogibala skrajnostim, na primer ateizmu in materializmu, večkrat primerjal – *mutatis mutandis* – z Voltairovo.

Kos je prepričljivo pokazal, da so se kljub temu splošnemu razsvetljenskemu okviru Zoisovi pogledi na transcendenco, vero in religijo spreminjali, delno najbrž zaradi osebnih izkušenj (staranja in bolezni), delno zaradi zunanjih pretresov (francoske revolucije in napoleonskih vojn): v mladosti se je Zois približeval prostozidarstvu in morda deizmu, v zrelih letih pa vračal k tradiciji, krščanstvu in Cerkvi, verjetno celo z janzenističnim pridihom. Kos je utemeljeno poudarjal, da je Zois ne glede na omenjene spremembe vedno pripadal razsvetljenstvu in bil v verskem pogledu blizu razumnemu krščanstvu v Lockovi tradiciji: razvil je versko toleranco, ni pa prevzel proticerkvenih stališč.

Z ozirom na politiko je Zois po Kosovem mnenju, skladnem z Gspanovim, ostajal zvest Avstriji in Habsburžanom, podpiral je razsvetljeni absolutizem vključno s cerkvenimi reformami, naravnanimi proti redovništvu. Kritičen je bil le do reform, ki so škodovale njegovemu gospodarstvu, omejevale zemljiškoposestne pravice in uveljavljale nemščino kot uradni jezik. Po Kosu je bil nasproten jakobinski diktaturi in njeni egalitarni demokraciji, prav tako se ni mogel izreči za republikanstvo, premišljeval je kvečjemu o ustavni monarhiji po angleškem zgledu. Nenaklonjen je bil tudi Napoleonovemu imperializmu in Ilirskim provincam, čeprav je sprejemal uveljavljanje slovenščine v šolstvu pod francosko oblastjo, pozdravil pa je vrnitev Avstrije in obnovo evropskega političnega reda po dunajskem kongresu.

Kos je ugotavljal, da je bil Zois značilen razsvetljenec tudi po svojih zanimanjih: nista ga privlačili teologija in metafizika, temveč naravoslovje in tehnologija, posebej mineralogija in metalurgija. Podobno kot drugi slovenski razsvetljenci se ni ukvarjal s temeljnimi filozofskimi in družbenimi vprašanji tistega časa, ampak se je raje posvečal praktičnim nalogam. Po Kosu je gojil duhovno kulturo, ki je bila povsem posvetna, razumska in izkustvena, oprta na znanosti 17. in 18. stoletja, koristne socialnemu in gospodarskemu razvoju, obenem pa z močnim deležem humanističnih ved in umetnosti, ki naj ljudi izobražujejo in vzgajajo. Iz te značilno razsvetljenske usmeritve je Kos izpeljeval še Zoisovo ljubezen do gledališča in glasbe ter do literature in poezije. Poleg tega je opazil Zoisovo majhno zanimanje za likovno umetnost, za kar sicer ni našel dokončne razlage.

Dodatno potrditev za Zoisovo dosledno razsvetljensko usmeritev v svetovnem nazoru, znanosti in literaturi je Kos odkrival v sestavi njegove knjižnice, ki jo je označil za skoraj popoln zaris evropskega razsvetljenstva. V njej je opažal dela vodilnih razsvetljencev in uravnoteženo zastopanost različnih področij znanosti in umetnosti. Razsvetljenski okus se je po Kosu kazal tudi v literarnih

preferencah: Zoisu je bil od klasikov najljubši Horacij s svojo življenjsko skepso, razumnim hedonizmom in satirično kritičnostjo, medtem ko so novejši avtorji, med njimi Voltaire, Swift, Pope, Wieland in Blumauer, pričali o tem, da mu je blizu razumno in skeptično, pa vendar radoživo dojemanje življenja skozi humorno, parodično, satirično in celo burkaško prikazovanje.

Kos je od Zoisovih slovenskih pesmi omenjal ali obravnaval predvsem prevode italijanskih arij, lahkotne pesmi v obliki alpskih poskočnic, prevod Bürgerjeve »Lenore« ter verzni zgodbi »Mačka« in »Efeška vdova«. Ni se posebej ukvarjal s problemom prevodnega ali izvirnega značaja teh del, ampak si je v zvezi z njimi zastavljal predvsem dve vprašanji – o prevladujoči slogovni usmeritvi in o literarni kvaliteti.

Glede sloga je Kos dosledno zagovarjal tezo, da je Zois pripadal razsvetljenstvu ne samo v smislu posebne duhovnozgodovinske strukture, ampak tudi v pomenu posebne historične literarne smeri. Zoisovo pesništvo kot celoto je torej uvrščal v razsvetljensko literaturo, posamezne druge sestavine v njegovih tekstih, ki bi lahko prihajale že iz predromantike, pa je označeval le za delne, brez prave funkcije. Tako je »Mačko« povezoval z značilno Zoisovo razsvetljensko poetiko, »Efeško vdovo« pa s francoskimi in italijanskimi rokokojskimi zgledi. Tudi v predelovanju ljudskih viž z ljubezensko vsebino ni prepoznaval predromantičnih prvin, temveč izključno racionalni empirizem. Predvsem ta naj bi namreč Zoisa in druge slovenske razsvetljence vodil k preprostim ljudskim pesmim. Celo v prevodu »Lenore« Kos ni videl Zoisovega stika s pristno predromantično problematiko, temveč – verjetneje – zanimanje za usedline ljudskega pesništva.

Kos sprva Zoisovim pesmim, na primer prevodu »Lenore«, podobno kot Gspan, ni pripisoval velikega uspeha in jih niti ni imel za njegova najpomembnejša dela. Sčasoma je svojo sodbo, spet podobno kot Gspan, omilil. Tako je cenil, da je Zois s prevodom »Lenore« nakazal pot Prešernovi prepesnitvi in z obratom k italijanski

metriki usmeril slovenske pesnike od nemških k romanskim vzorcem. Zois je po Kosovem mnenju spretno uporabil verzne oblike sestine in stance ter s tem prvi sprejel romansko verzno tradicijo, iz katere je nastala Prešernova poezija.

Zois je Kosa bolj kot samostojen ustvarjalec zanimal kot mentor, posebej Vodnikov. Kos je Zoisov prispevek k Vodnikovi karieri, znanstvenemu delu in literarnemu ustvarjanju, predvsem pesništvu, najbolj obširno obravnaval v geslu o Vodniku v *Slovenskem biografskem leksikonu* (napisanem skupaj z Jožetom Toporišičem), opombah k Vodnikovemu *Zbranemu delu* in monografiji *Valentin Vodnik*. Pri opredeljevanju Zoisove pomoči Vodniku na njegovi poklicni poti je, na primer, z opiranjem na starejšo literaturo omenjal Zoisova prizadevanja iz let 1795 in 1796, da Vodnika s Koprivnika premestijo v Ljubljano, na podlagi analize primarnih virov pa postavljal v širši historični kontekst Zoisovo priporočilo Metternichu iz leta 1816, naj Vodnika imenujejo za profesorja slovenščine na ljubljanskem liceju. Z ozirom na znanost je Kos navajal predvsem Zoisovo usmerjanje Vodnika na področju geologije (zbiranje kamnin po Triglavskem pogorju), slovaropisja (zbiranje besed za Kumerdejev slovar in pozneje sestavljanje lastnega slovarja) in slovničarstva (pisanje lastne slovnice in prispevka za Kopitarjevo slovnico). Glede na Vodnikovo literarno in publicistično dejavnost je Kos omenjal možno Zoisovo prizadevanje za izdajanje *Lublanskih novic* in njegovo morebitno gmotno podporo pri natisu zbirke *Pesme za pokušino*.

Daleč največ pozornosti pa je Kos posvetil Zoisovi vzgoji Vodnika kot pesnika oziroma Zoisovim navodilom za pisanje pesmi, ki jih vsebuje devet ohranjenih pisem Vodniku iz let 1794 in 1795. Kos je enako kot njegovi predhodniki, zlasti Gspan, prepoznal odločilnost Zoisove spodbude, ki je Vodnika po večletnem premoru usmerila v ponovno pisanje pesmi, in sicer za *Veliko pratiko*. Toda starejši literarni zgodovinarji so imeli Zoisova pisma Vodniku (in drugim sodelavcem) zgolj za »dokument« ali »pričevanje«, tj.

pojasnjevalno gradivo o nazorih Zoisovega kroga. Kos pa pisem ni imel le za najpomembnejša Zoisova dela in »vrh razsvetljenske korespondence [na Slovenskem]«, ampak jih je, čeprav napisana v nemščini, skupaj z Vodnikovim pesništvom ter Linhartovo dramatiko in zgodovinopisjem uvrščal v sam »vrh slovenskega razsvetljenstva in njegove literature«.

Po Kosu je bila namreč v teh pismih najbolje formulirana poetika slovenskega razsvetljenstva: ta je bila še izrazito normativna in klasicistična, izhajajoča iz Horacija, Boileauja in Batteuxa ter temelječa na racionalizmu, kljub temu pa je imela v Zoisovi konkretni rabi že empiristični značaj. Kos je empirizem odkrival predvsem v Zoisovih svarilih pred nabreklostjo Denisovega nemškega prevoda *Ossianovih spevov*, v poudarjanju pomena okusa, usmerjanju Vodnika v ustvarjanje v ljudskem tonu, torej v bližanju literarnega pisanja človekovemu čutnemu izkustvu, ter v odločitvi za akcentuacijsko načelo pri vprašanju verza, ki je ustrezalo možnostim slovenskega jezika.

Po Kosovem mnenju je Zois, ki se je v omenjenih pismih izkazal kot razumen in bistroviden, prvi pravi slovenski literarni kritik, močno vplival na izoblikovanje Vodnikovega zrelega pesništva. Zoisova kritika je po Kosu zadevala predvsem jezikovno, stilno in estetsko stran pesmi, vsebinsko pa je Vodnika usmerjala od starejših baročnih vzorcev k stvarnim snovem, primernejšim za preprostega slovenskega bralca, in s tem k izobraževanju ljudstva v duhu razsvetljenstva. Ne nazadnje je Kos visoko ocenil tudi formo Zoisovih pisem, napisanih v »jasnem in prikupnem slogu, s pretehtano razporeditvijo misli«.

Kos je Zoisu podobno kot Gspan vedno pripisoval osrednjo in vodilno vlogo v slovenskem razsvetljenstvu, njegov krog pa je imel za vrh tega obdobja slovenske književnosti in kulture. Po Kosovem mnenju je bil Zois »najizrazitejši slovenski razsvetljenec«, človek, ki je »v svojem življenju in delu najčisteje utelesil tisto, čemur se lahko reče duh razsvetljenstva«, in »središče takratnega

sl[ovenskega] preroda«. Deloval je namreč kot mecen, mentor in voditelj več generacij slovenskih literatov in znanstvenikov, ki jih je povezoval s tujimi slavisti in drugimi učenjaki ter tako vpenjal v evropsko kulturno in znanstveno mrežo. Po Kosovem mnenju je bil Zois (po Trubarju in Schönlebnu) tretja osebnost s tovrstnim pomenom v zgodovini slovenske književnosti in kulture.

Kos je bil vedno pozoren na posebno socialno, duhovno in značajsko izhodišče, ki je Zoisu omogočilo prevzem tako pomembnega mesta v slovenskem razsvetljenstvu. Ugotavljal je, da je Zois po izvoru v bogati poplemeniteni družini oziroma po visokem socialnem položaju izstopal med ostalimi slovenskimi razsvetljenci. Prednost pred njimi je imel – po Kosovem mnenju – tudi zaradi izrazito sredinskega ali zmernega razumevanja razsvetljenstva, saj je lahko le s takšnega položaja povezoval stališča svojih sodelavcev, ki so se pogosto umeščala v nasprotujoče si idejne tokove, na primer jožefinizem, demokratizem, frankofilstvo, avstrofilstvo in janzenizem. V center slovenskega razsvetljenstva so ga prav tako postavljale njegove osebnostne lastnosti, s katerimi je premagoval tovrstne razlike, dejavnosti sodelavcev pa je povezoval, usklajeval in usmerjal k skupnemu cilju.

Ne nazadnje je Kos Zoisa umeščal v središče svoje teze, da izvira slovenski prerod iz razsvetljenstva. Tako je nasprotoval Dušanu Pirjevcu, ki je začetek slovenskega preroda videl šele v predromantiki, Zoisu pa ni odrekal le vloge organizatorja preroda, ampak je postavljal pod vprašaj celo njegov mentorski položaj med sodelavci. Po Kosovem mnenju, oprtem na uveljavljene ugotovitve in interpretacije Kidriča, Slodnjaka in Gspana, je bil Zoisov krog (s Zoisom kot nesporno osrednjo osebnostjo) glavno gibalo preroda po Pohlinu in Kumerdeju ter kot tak zaslužen za nastanek prvih jasnih formulacij slovenske narodne zavesti in tudi prvih političnih zamisli o odnosu Slovencev do države. Te zamisli so preigravale več variant državne ureditve v povezavi z drugimi južnoslovanskimi narodi, med njimi Zoisovo podpiranje Ilirskega kraljestva kot države

južnih Slovanov pod habsburško krono z glavnim mestom v Ljubljani. Kos je sicer ugotavljal, da Zois ni bil naklonjen stapljanju Slovencev z drugimi južnimi Slovani, saj je z Vodnikom preprečil poskus uvedbe ilirščine (srbohrvaščine) kot enotnega slovanskega knjižnega jezika v nižjih šolah Ilirskih provinc, da pa tudi še ni dal dokončnega odgovora na vprašanje o možnosti razvoja Slovencev v samostojen narod. V zvezi s tem je treba omeniti, da je France Kidrič znameniti Zoisov pogovor z Metternichom iz leta 1816 interpretiral selektivno, saj je v njem poudarjal le Zoisovo podporo Vodnikovi kandidaturi za profesorja slovenščine oziroma njegovo opravičevanje profrancoske »Ilirije oživljene«. Šele Kos je pokazal, da je Zois svoj zagovor Vodnika vključil v pomembnejšo, osrednjo temo pogovora z Metternichom – ustanavljanje Ilirskega kraljestva in oblikovanje njegovega južnoslovanskega značaja.

Kosova dognanja o Zoisu bodo zanesljivo ostala temelj, na katerem bodo gradile tudi naslednje generacije raziskovalcev. Te bodo še neznane podatke lahko iskale v ne povsem pregledani Zoisovi korespondenci in drugih virih, ohranjenih v slovenskih in drugih knjižnicah, muzejih in arhivih. Nedvomno bodo izziv našle tudi v novih vsebinskih in formalnih analizah Zoisovih literarnih in drugih del, ki skrivajo še veliko nepojasnjenih mest. Gotovo pa bodo v slovenski literarni in kulturni zgodovini ter nacionalnem kolektivnem spominu utrjevale podobo Zoisa kot osrednje, vodilne in izjemno pozitivne osebnosti slovenskega razsvetljenstva in preroda, ki jo je obranil Kos. Mnogi raziskovalci bodo o tem spregovorili prav na predavanjih in v publikacijah Slovenskega društva za preučevanje 18. stoletja.

Literatura

Kos, Janko, 1974: *Pregled slovenskega slovstva za srednje šole*. Ljubljana: DZS.

Kos, Janko, 1979: Meditacija o kritiku. V: *Sodobni slovenski esej*. Ur. Kos, Janko. Ljubljana: Mladinska knjiga. 413–426.

Kos, Janko, 1980: Tipološke značilnosti slovenskega razsvetljenstva v evropskem kontekstu. V: *Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Paternu, Boris. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 27–36.
Kos, Janko, 1982: Zois, Žiga (Sigismund), baron Edelsteinski. V: *Slovenska književnost*. Ur. Kos, Janko in Ksenija Dolinar. Ljubljana: Cankarjeva založba. 405–406.
Kos, Janko, 1986: *Razsvetljenstvo*. Ljubljana: DZS.
Kos, Janko, 1988: Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik slovenskega razsvetljenstva. *Slavistična revija*. 36/1. 13–32.
Kos, Janko, 1990: *Valentin Vodnik*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
Kos, Janko, 1996: *Duhovna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
Kos, Janko, 2001: *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
Kos, Janko, 2007: *Slovenci in Evropa*. Ljubljana: Študentska založba.
Kos, Janko, 2016: *Sociologija slovenske literature*. Ljubljana: Slovenska matica.
Kos, Janko, 2019: Žiga Zois kot osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva. V: *Baron Žiga Zois. Nova spoznanja ob dvestoletnici smrti. Program simpozija in povzetki referatov.* Ur. Vidmar, Luka. Ljubljana: Založba ZRC. 5.
Kos, Janko in Jože Toporišič, 1986: Vodnik Valentin. V: *Slovenski biografski leksikon*. 14. Ur. Munda, Jože: Ljubljana: SAZU. 509–528.